

Több mint 80 évvel ezelőtt, 1934 novemberében a Szocializmus című folyóiratban jelent meg József Attila magisztrális tanulmánya, A szocializmus bölcselete. Az azóta eltelt időszakban – ha jól számoljuk – legalább öt hazai rendszerváltozást éltünk meg, amelyek mögött háborúk sora és nem egy – Immanuel Wallerstein kategóriájával – világrendszerváltás is lezajlott. Szerzte a világon szép esélyek, részleges eredmények, borzalmas bűnök, megrendítő tragédiák és meg-megújuló pozitív utópiák jellemezték s jellemzik a szocializmus eredeti eszményeit, értékrendjét és gyakorlatát is – „bölcseleti” tanulságoktól és éles (intellektuális, filozófiai, politikai, esetenként kriminalizáló) vitáktól kísérvé.

Úgy vélem: talán soha nem volt annyira időszerű József Attila tanulmánya, mint most, a XXI. század második évtizedében, amikor a tágan értett demokratikus baloldal sok szempontból az 1930-as évekbeli helyzettel analóg válságot él át s újra kiutakat keres. A szocializmus bölcseletének időszerűsége azonban természetesen nem a tanulmány állításainak kanonizálását és/vagy lapos aktualizálását jelenti. József Attilának és írásának nincs szüksége erre – a több évtizedes elhallgatás, a megannyi szöveg- és jelentéstorzítás, a részleges cenzúra vagy éppen a szektás-doktriner megbélyegzés kompenzációjaként sem. (A tanulmány szövegközléseinek és recepciójának története megannyi tanulságot kínál ebből a szempontból.)

Természetesen 1934-ben sok minden nem volt tisztán látható, tévedett ő is, van, amit elrajzolt vagy túldimenzionált. Elméleti orientációja és politikai kötődése felmutat belső fordulatokat is: hiszen egy évtized alatt szinte a XX. század minden reményét megélte, minden poklát megjárta, s ihletett-varázsos költészetté és sistergő teóriává sűrítette.

Ugyanakkor élete végéig baloldali maradt, a „társadalmi kérdésekben a tudományos szocializmus logikáját” vette mindig is „irányadóul”(Van-e szociológiai indoklottsága az új népies irányynak?). Most bemutatandó tanulmányában a szocializmus egyetemes-nembeli küldetéséről, megvalósulásának demokratikus és kulturális előfeltételeiről, a munkásöntudat és az emberi öntudat viszonyáról megfogalmazott gondolatai pedig döbbenetesen frissek, számunkra-valóak, hozzánk szólnak.

Ezért vállalkoztam arra, hogy a készülő kritikai kiadásból vett (bizonyára még nem végleges, tovább javítható, korigálható) szövegmintával felhívjam rá a figyelmet – a költő születésének 110. évfordulóján s abban a folyóiratban, amelyik nagyversének a címét viseli...”

ESZMELET

József Attila A szocializmus bölcselete (1934)

Mutatvány a költő 1930 és 1937 közötti tanulmányainak és cikkeinek készülő kritikai kiadásából

Megjelenik József Attila születésének 110. évfordulójára

105. szám (2015. tavasz)

Melléklet

József Attila születésének 110. évfordulójára

József Attila: *A szocializmus bölcselete (1934)*

*Mutatvány a költő 1930 és 1937 közötti
tanulmányainak és cikkeinek készülő kritikai kiadásából*

A kritikai kiadás szerkesztői: *Tverdota György, Veres András,
N. Horváth Béla, Bókay Antal és Agárdi Péter.*

A munka az OTKA támogatásával készül (105626 sz. program.
József Attila prózai műveinek /1930-1937/ kritikai kiadása).

A szocializmus bölcselete jegyzeteit szerkesztette és közreadja:
Agárdi Péter.

A kritikai szövegközlés szerkesztésében közreműködtek:
Béres Judit, Csókás Máté, H. Nagy Boglárka és Sárközi Éva.

Szerk. © Agárdi Péter

Borítókép: Budapest, 1932 körül

Lelőhely: PIM Művészeti Tár. Ltsz. 2407.

Portrékép: Budapest, 1935. szeptember 21. Fotós: Barta István

Lelőhely: PIM Művészeti Tár. Ltsz. 2410.

Több mint 80 évvel ezelőtt, 1934 novemberében a **Szocializmus** című folyóiratban jelent meg József Attila magisztrális tanulmánya, **A szocializmus bölcselete**. Az azóta eltelt időszakban – ha jól számoljuk – legalább öt hazai rendszerváltozást éltünk meg, amelyek mögött háborúk sora és nem egy – Immanuel Wallerstein kategóriájával – világrendszerváltás is lezajlott. Szerte a világon szép esélyek, részleges eredmények, borzalmas bűnök, megrendítő tragédiák és meg-megújuló pozitív utópiák jellemezték s jellemzik a szocializmus eredeti eszményeit, értékrendjét és gyakorlatát is – „bölcseleti” tanulságoktól és éles (intellektuális, filozófiai, politikai, esetenként kriminalizáló) vitáktól kísérvé.

Úgy vélem: talán soha nem volt annyira időszerű József Attila tanulmánya, mint most, a XXI. század második évtizedében, amikor a tágan értett demokratikus baloldal sok szempontból az 1930-as évekbeli helyzettel analóg válságot él át s újra kiutakat keres. **A szocializmus bölcseletének** időszerűsége azonban természetesen nem a tanulmány állításainak kanonizálását és/vagy lapos aktualizálását jelenti. József Attilának és írásának nincs szüksége erre – a több évtizedes elhallgatás, a megannyi szöveg- és jelentéstorzítás, a részleges cenzúra vagy éppen a szektás-doktriner megbélyegzés kompenzációjaként sem. (A tanulmány szövegtöredékeinek és recepciójának története megannyi tanulságot kínál ebből a szempontból.) Természetesen 1934-ben sok minden nem volt tisztán látható, tévedett ő is, van, amit elrajzolt vagy túldimenzionált. Elméleti orientációja és politikai kötődése felmutat belső fordulatokat is: hiszen **egy évtized** alatt szinte a **XX. század** minden reményét megélte, minden poklát megjárta, s ihletett-varázsos költészetté és sistergő teóriává sűrítette. Ugyanakkor élete végéig baloldali maradt, a „társadalmi kérdésekben a tudományos szocializmus logikáját” vette mindig is „irányadóul” (**Van-e szociológiai indokoltsága az új népies iránynak?**). Most bemutatandó tanulmányában a szocializmus egyetemes-nembeli küldetéséről, megvalósulásának demokratikus és kulturális előfeltételeiről, a munkásöntudat és az emberi öntudat viszonyáról megfogalmazott gondolatái pedig döbbenetesen frissek, számunkra-valóak, hozzánk szólnak. Ezért vállalkoztam arra, hogy a készülő kritikai kiadásból vett (bizonyára még nem végleges, tovább javítható, korrigálható) szövegmintával felhívjam rá a figyelmet – **a költő születésének 110. évfordulóján** s abban a folyóiratban, amelyik nagyversének a címét viseli.

Az alábbiakban az eredeti tanulmány rekonstruált szövegét jegyzetekkel, recepciótörténettel és kommentárral kiegészítve publikálom. Előtanulmány ez a **József Attila 1930–1937 közötti értekezéseinek**,

prózaí írásainak készülő kritikai kiadásához. E készülő munka végre reális közelségbe hozza az **1923–1930 közötti tanulmányok és cikkek** Horváth Iván által szerkesztett (**Szövegek**) és Tverdota György által írt (**Magyarázatok**) kötetpárja (I-II. Bp., Osiris, 1995.) régóta várt folytatásának megjelenését. Az OTKA által támogatott (105626 sz. program) kutatómunkára és a tervezett kiadvány szerkesztésére egy szakmai team vállalkozott Tverdota György vezetésével: N. Horváth Béla, Veres András, Bókay Antal és Agárdi Péter.

A kritikai kiadások szabályai szerinti publikációnak vannak szigorú szakmai kritériumai, amelyek nem magától értetődőek az **Eszmélet** minden olvasója számára, „aprólékoságukkal” esetleg akár zavaróak is lehetnek. Mégsem léphetünk túl rajtuk, nem „butíthatjuk le” őket a népszerűsítés érdekében sem, hiszen éppen a szakszerűség igénye, a szövegűség helyreállításának és a recepció hiteles rekonstruálásának szándéka motiválja ezt a szélesebb nyilvánosságú publikációt. A rövidített bibliográfiai adatok (név, illetve cím és évszám) egy teljességre törekvő életmű-bibliográfiára utalnak, amelyet azonban – terjedelmi önkorlátozásból – ehelyütt nem adok közre. A hivatkozott művek egy részének pontos címeírása ugyanakkor megtalálható **A szocializmus bölcselete** szövegközlési adatainál []-ben, valamint a recepciótörténeti bibliográfia fejezetében.

Az egyes József Attila-szövegekről a kritikai kiadásban nincs mód új (korábbi publikációs háttérrel nem dokumentált) szerkesztői értékelés és vélemény közreadására, valamennyit azonban a magam személyes olvasatából belecsempészttem ebbe az előszóba. A recepciótörténet napjainkban ezzel a közléssel is folytatódik: szükségképpen eltérő olvasatokat is hozhat, miközben – történelmi tanulságaival – beépülhet abba a nemzetközi és hazai diskurzusba, amelyik a demokráciáról, a humanizmusról, a szocializmusról, a baloldalról, a rendszerkritikáról s a nemzeti társadalom, az európaiság és a világ jövőjéről folyik napjainkban.

A szocializmus bölcselete szövegközlésének alapja a **Szocializmus** c. folyóiratbeli 1934. novemberi publikáció és a digitális rekonstrukció. Ez utóbbi adatai: **József Attila Összes tanulmánya és cikke. Szövegek, 1930–1937.** Közzéteszi: Horváth Iván (főszerkesztő), Fuchs Anna (szerkesztő), Bognár Péter, Buda Borbála Sára, Devescovi Balázs, Golden Dániel (sajtó alá rendezők), Király Péter (programozó). 1.0. kiadás, 2012. Internetes elérhetősége: <http://textus.elte.hu//ja/index.html>. A szövegkritikai összevetések, a magyarázó jegyzetek, a kommentárok, a bibliográfia és a recepció szemelvénygyűjtemény készítésében Béres Judit, Csókás Máté, H. Nagy Boglárka és Sárközi Éva közreműködését vettem igénybe. Hathatós segítséget nyújtott a József Attila-posztszeminárium 2014. november 28-i vitája, Tverdota György, Veres András, Sárközi Éva, N. Horváth Béla, Rigó Béla azon

elhangzott vagy/és a későbbiekben megfogalmazott véleménye, illetve számos kiegészítő javaslatuk. Egy-egy konkrét szövegforrás megtalálásában, egy-egy értelmezési kérdés megoldásában – az említetteken túl – Mesterházi Miklós, Székely Mária, Udvardi Péter s mások segítettek. Mindenkinek köszönet érte.

Budapest, 2015. március 7.

Agárdi Péter

A szocializmus bölcselete

Az egész művelt világ a forradalmak és az ellenforradalmak jegyében kering. A demokratikus országokban a szabadságvalló munkáspártok, úgylátszik, ugyan előretörnek, az országok más sorában azonban a 5 bolsevizmustól eliszonyodó tömegekre támaszkodó fasizmusok diadal-maskodnak. Könnyen lábrakap az a hit, hogy a szocialista elmélkedő hiú játékot folytat gondolataival, mert a fegyverek döntenek. Különben is régi szólás, hogy elhallgatnak a műzsák, ha a puskák megszólalnak. Sűrűn idézgetik *Marx Károly* szavait is: „A kritika fegyvere semmiesetre 10 sem pótolhatja a fegyverek kritikáját, az anyagi erőt anyagi erővel kell megdönteni...” Egyszóval, mintha a bolsevizmusban volna az igazság. Ha pedig így állunk, akkor fölkészülhetünk a fasizmus hosszú korszakára, hiszen a bolsevisták szerint nincsen más választás, mint fasizmus, vagy bolsevizmus. És a tények azt mutatják, hogy a bolsevizmus 15 azokban az országokban is, ahol szabadon nyilatkozhatik meg, törpe kisebbségben marad a szélső jobboldallal szemben.

A dolog azonban nem egészen így áll. Azt mondhatni, hogy *mind ennek az ellenkezője igaz*. Jóllehet, sok csapás zúdul a szocializmus 20 pártjaira, maga a szocialista fölismerés mindinkább terjed. Van ország, amelynek majdnem mindegyik pártja fölveszi a szocialista elnevezést és kevés az olyan ország, ahol a legkülönbözőbb pártok ne ígérgetnék a szocializmus eszményei egyik-másik csoportjának a megvalósítását. A fasizmusok meg éppenséggel a szocializmus központi lényegét sajátítják ki és torzítják el. Bizonyára rákényszerülnek erre. A közösségi 25 elvet állítják előtérbe, csak éppen nem a társadalmi eredetű emberiség közösségi elvét, hanem az elvont, korlátokat szabó, korlátolt „nemzeti”, „faji”, „állami” stb. közösség elvét. Tehát a közösség elve, ha torz formában is, de kísért már azoknak a rétegeknek az öntudatában, amelyeket eddig – látszólag – az egyéniség elve vezérelt. Ez a közösségre törő 30 öntudat tagadhatatlanul zavaros. De a világ nemcsak a közösségre vágyik. Egyben, sebeit mutogatva, kiált a vajúdjó öntudat után.

A bolsevizmus maga is a kialakulni akaró öntudat megzavarodásának egyik tüneténye. És tovább terjeszti a zavart elméleti téren, ahogy 35 politikai tevékenységével is az ellenkezőjét éri el annak, amit akart, tudniillik a fasiszta szervezkedéseket indítja útnak. *Marxra* hivatkoznak a bolsevisták, de *Marx* gondolatait – bizonyára nem szántszándékkal – eredetiségükből kiforgatják. A főntebb idézett marxi tétel szószerint így hangzik: „A kritika fegyvere semmi esetre sem pótolhatja a fegyverek kritikáját, az anyagi erőt anyagi erővel kell megdönteni, *azonban az 40 elmélet maga is anyagi erővé lesz, amint a tömegeket megragadja.*”

45 A mondat másik fele tehát nem annyira a fegyverek birtokára utal, mint inkább arra az elméleti zűrzavarra, amely a tömegek emberi öntudatának megvilágosodását még meggátolja. Már ebből is látszik, hogy a történelem alakulásának kérdése elválaszthatatlan az emberi tudat alakulásának a kérdésétől.

50 *Marx* ugyanabban a tanulmányában (*Zur Kritik der Hegelschen Rechtsphilosophie*) alább a következőket mondja: „Az elmélet egy népben mindig csak annyira valósul meg, amennyire az szükségleteinek megvalósulása.” És lejjebb: „Nem elegendő, hogy megvalósulásra törjön a gondolat, *magának a valóságnak is gondolatra kell törnie*” – másszóval: nem elegendő, hogy át akarják alakítani az emberek a világot, a világot ehhez meg is kell érteniök. És ahhoz – mondja tovább Marx –, *hogy egy osztály*, amely a világot át akarja alakítani és meg is érti, *ezt a szerepet játszhassa, az egész társadalmat magával kell ragadnia*. Vagyis szükséges, hogy a társadalom tömegeinek *tudatában* megvilágosodjék, hogy a társadalmat átalakítani akaró osztály eszményeit kell követniök.

Amint látjuk, megint csak az emberi tudat kérdéséről van szó, olyan elméleti munkáról – a puskaropogás közepette! –, amelyet a barrikádok lánglelkű hívei lefitymálnak, amelyet azonban nem lehet kikerülnünk. 65 Én – erről akarok szólni – azon a nézeten vagyok, hogy *az egész marxi bölcsélet kérdésköre azonegy az emberi tudat történelmi alakulásának kérdéskörével*.

A marxi filozófiát a következők jellemzik:

Az óhajtott és kikerülhetetlen, mert végül is tudatos követelménnyé 70 váló, szocialista társadalmi forradalomnak az emberek közt és az embereken belül egymástól elválaszthatatlanul egyszerre kell lejátszódnia, másszóval, a társadalmat nem alakíthatja más, mint maga a társadalom. Az emberi társadalom alakulása nem is függ mástól, mint magától a társadalomtól és a természettől, amelynek része. 75 Ám ahogy az ember része a természetnek, úgy a környező természet is társadalmivá lett; szocializálta az ember, a szociális lény. Nincs is más hiba, mint hogy az emberiség még nem ébredt, mert nem ébredhetett öntudatra, vagyis annak tudatára, hogy lényegét éppen társadalmi mivolta teszi, hogy vágyai, céljai, törekvései és általában cselekedetei 80 társadalmi létéből fakadnak. Másszóval *még nem lépett a gazdasági kategóriák szerint megoszló, de egyaránt társadalmi eredetű tudatok helyébe magának a társadalmi eredetnek a tudata*, amely végül is az emberi közösség tudatához, azaz öntudatos emberiséghez vezérelne. A munkásosztály szerepe ebben a történelmi öntudatosodási folyamatban éppen az, hogy magasra tartja és el nem ejtheti azt a zászlót, 85 amelyre minden emberi lénynek¹ társadalmi eredete van írva. Így tehát

¹ [sajtóhiba:] ténynek

90 éppen azok a munkásemberek öntudatosak, akiknek „osztályöntuda-
ta” az emberiség társadalmi lényegének tudatából táplálkozik, vagyis
magából az emberi öntudatból, ahelyett hogy az „osztályöntudat” a
kiirtott emberi öntudat helyén hajtana ki. Ez a felfogás – természeté-
nél fogva – nem veti meg a harcot, de elveti a parancsuralmat, mert
hiszen fegyverrel senkit nem lehet emberi öntudatra kényszeríteni.
Olyan eljárás volna ez, mintha a kényszerképzetes betegeket állandó
ütlelegésekkel akarnók meggyógyítani.

95 A bolsevista elmélet mindezzel szemben állást foglal és idealistá-
nak bélyegzi ezt a fölfogást. Szintén *Marxra* hivatkozik és azt állítja,
hogy a fegyverek és a gépi eszközök birtokában fölépítheti egy párt²
a munkásosztály többségére támaszkodva a szocialista társadalmat.
100 És fölvesz – legalább egy vagy két emberöltőre szóló – átmeneti idő-
szakot, amikor egyetlen párt kezében egyesíti a polgári diktatúrák po-
litikai hatalmát a polgári tőkés gazdasági parancsuralmával. És ettől
elvárja egy olyan emberi öntudat kialakulását, amely nélkül szocialista,
kommunista társadalmi rend nem lehetséges. Parancsszóval kény-
szeríti az embereket arra, hogy önként vállalják lényegüket, azt, hogy
105 társadalmi lények. Itt az az ellenmondás tűnik ki láthatóan, amelyet a
bolsevista elmélet a termelési eszközökhöz fűzött hiú reményeivel rejt
el. Éppen ezt kell most kifejtelnünk.

A bolsevizmus állami elvé teszi azt a közgazdaságtani fölfogást és
életszemléletet, amely a kapitalizmusban társadalmi úton, persze az
110 állam biztosító készülékével fölszerelve, érvényesül s ami harcba viszi
a kizsákmányolt tömegeket a polgári rendszer ellen. Ebben a rendszer-
ben ők csak munkaerők és fogyasztók, de nem emberek. Az általános
fölfogás ma már nem engedi meg, hogy ember embert zsákmányoljon
ki, – a közgazdaságtani életszemlélet arra jó, hogy ha nem lehetséges
115 az ember kizsákmányolása, lehetővé legyen a munkaerőé. *Marx* ezt a
közgazdaságtani szemléletet bírálta: a tömegek vágyainak ezzel adott
hangot. Főműve – a „Tőke” – nem is közgazdaságtan, mint sokan
hiszik, és nem a közgazdaságtan kritikája, hanem magának a polgári
gazdaságnak a társadalmi öntudatra ébredt ember szempontjából írt
120 bírálata.

De *Marx* gondolatvilágában a termelési eszközök fogalma sem
közgazdaságtani szempontból játszik szerepet. Lássuk csak, hogy
állunk ezzel?

125 *Marx Hegeltől és Feuerbachtól* tanult. Azaz elgondolta előbb Hegel
bölcseletét, majd Feuerbachét és végül azt, amelyet történelmi mate-
rializmus néven ismerünk. Hogyan kapcsolódik tehát ez a gondolatsor,
amelyet hármuk neve jelez?

² [sajtóhiba:] part

Hegel szerint a világfolyamat a szellemnek, a világszellemnek önkifejtése. Ez a világszellem a tiszta logika dialektikus útján működik.

130 Feuerbach szerint szó sincsen világszellemről, sőt a mi világunk is csak emberi világ. Az ember maga az, aki működik a történelemben. Mindennek az ember a mértéke.

Itt kapcsolódik a gondolatsorba Marx a maga eredetiségével. – He-
lyes – mondja Feuerbachnak. – De mi az ember lényege? – kérdi és
135 válaszol: *A társadalmi viszonyok összessége.*

Amikor azt mondja Marx, hogy fejről a talpára állította Hegel filo-
zófiáját, arra gondol, hogy a hegeli világszellem helyébe a valóságos
emberi szellemet tette. De hát miben nyilatkozik meg az emberek való-
ságos szelleme? Elsősorban műveikben, cselekedeteikben, – és nem
140 a világról való tünődéseikben. Márpedig az emberek mindenekelőtt
mindennapi életüket termelik, tehát szellemüket visszatükröző művek
sorában első helyen a termelési eszközök állanak. A marxi filozófia
szerint tehát azért oly fontos a történelemben a termelési eszközök
szerepe, mert azok testesítik meg láthatóan, félre nem érthetően
145 és határozottan az embereknek, a történelem alanyainak valóságos
szellemét, reális, tárgyi logikáját. Egy történelmi korszak tudatát éppen
azért kell művei, vagyis a termelési eszközök alapján megítélni, mert a
termelési eszközök az objektív emberi szellem lecsapódásai. Hiszen
ha nem az volna a szellemük, amit ezek az eszközök megtestesítenek,
150 akkor az a szellem nem olyan eszközöket hozott volna létre.

De ha meggondoljuk, hogy a halászatnál maga a hal is termelési
eszköz,* akkor látjuk, hogy voltaképpen az emberi tárgyi tudat fejlő-
déséről van szó a marxi filozófiában, mert hiszen a Dunában úszkáló
halat csak az a tudat teszi termelési eszközzé, hogy az a hal fogható
155 és fölhasználható. Különbözik maga Marx hozza föl a „Tőke” című
művének a Munkafolyamatról szóló fejezetében, hogy a takács szö-
vőmunkája lényegében ott különbözik a pók tevékenységétől, hogy
a takács elméjében, tehát eszmeileg, képzeletben, azaz ideálisan a
termék már megvan és ott lebeg a munkás szeme előtt. Marx szerint
160 az emberek érzéki léten alapuló objektív logikája testesedik meg a
termelési eszközökben és azért függ a gazdasági alaptól a kulturális
és politikai felépítmény, mert az emberek tárgyi logikájától elvá-
laszthatatlanul függ szubjektív, vagyis alanyi logikájuk. Az emberek
objektív logikájának anyagi tárgyokban megtestesült jelei a termelési
165 eszközök és ez az objektív logika nyilatkozik meg a társadalmi mun-
kamegosztásban is. De éppen a társadalmi munkamegosztás miatt

* „Például különösnek látszik, hogy a halat, amelyet még nem fogtunk meg, a
halfogás termelési eszközének nevezzük. Eddig azonban még nem találták
ki azt a művészetet, hogy halakat fogjanak olyan vizekben, amelyekben nem
170 fordulnak elő.” (Marx: „Das Kapital”, I. S. 137., Volksausgabe, Stuttgart, 1914.)

különböző társadalmilag az emberek szubjektív logikája – így jönnek létre a szubjektív osztálytudatok. Végül is a proletárságot kényszeríti rá helyzete, hogy saját szubjektív osztálytudatát annyira kifejlessze, hogy magába foglalja azt az objektív emberi logikát, amelyet az emberiség eddig is érvényesített, de csak társadalmi működésében, a termelési eszközökben, a munkamegosztásban, tehát nem öntudatosan, hanem kerülő úton, mint ahogy *Marx* mondja, „önmagát elidegenítve”. Ez az az öntudatosodási folyamat, amelyet semmiféle forradalmi terrorral átugorni nem lehet, aminthogy egy ember sem gondolhat végig egy dialektikus gondolatsort úgy, hogy a gondolatsorból kihagyjon valamit. Aki 1–10-ig akar számolni, az önmagát csalja meg, ha a közbülső számokat kihagyja. Az egész marxi filozófia az emberi tudat fejlődéséről szól és éppen az a lényege, hogy a tudat kialakulásának mindig adott történelmi föltételei vannak. Az emberiség úgy fejlődik, hogy megváltoztatja környezetét és a megváltoztatott környezet megváltoztatja őt. De az emberiség csak adott tudata szerint változtathatja meg környezetét s akkor is csak objektív logikája szerint. „Ugrás” nem lehetséges, mert a nevelők sem nevelhetnek másként, mint amilyenek ők nevelődtek. Vagy – ami ugyanez – csakis „ugrás” lehetséges, akkor azonban minden mozzanata az életnek „ugrás”, az is „ugrás”, ha megvakarom az orromot. *Marx* éppen azért alakíthat ki determinista, tudományos történelemszemléletet, mert a történelmi élet középpontjába a valóságos, érzéki léten alapuló tárgyi, emberi logikát teszi, – hiszen a tárgyi logika törvényei világosak egyedül.

Érzéki léten alapuló tárgyi, emberi logikát mondok, mert a *Marx*-tól támadott idealista filozófiák éppen az érzéki emberi léttől vonatkoztattak el. De hogy végig az emberi tudatról, amely az emberi cselekedetek formai forrása, van szó, azt mutatja a metafizikai materializmusokkal való szembe fordulása. Azzal rója meg őket, hogy az ember *cselekvő* oldalának kifejtését átengedték az idealistáknak. Holott, jóllehet a körülményekhez képest, az emberek maguk csinálják történelmüket. Márpedig ki-ki csak tudata szerint cselekedhet. S ha meggondoljuk, hogy minden emberi cselekvés forrása az emberi tudat, akkor azt látjuk, hogy a marxi filozófia voltaképpen arra a kérdésre³ válaszol, hogy honnan származik az emberek ilyen vagy olyan történelmi tudata és mik e tudat kialakulásának föltételei és hová fog ez a tudat fejlődni. Csak éppen nem szubjektív elmékedéseikből kell megítélni az emberek tudatát, hanem objektív alkotásaikból, vagyis elsősorban a termelési eszközökből.

Már olvastunk híradásokat arról, hogy finom amerikai traktorok milyen hamar mentek tönkre a szovjethasználatban. Lenin azt mondta: „Szovjethatalom plusz villamosítás, – ez a szocializmus!” Ha ilyen

³ [sajtóhiba:] arra kérdésre

egyszerű volna a dolog! A bolsevikiek elfeledték, hogy az importált gépi
eszközökkel együtt nem importálhatják annak a társadalmi közösség-
215 nek a szellemét, objektív tudatát, amely azokat létrehozta! Elfeledték,
hogy nem a modern gépek hozzák létre a szocializmust, hanem az
az emberekben rejlő eleven szellem, amely e gépeket megalkotta s
amelynek ezek a gépek csak külső kifejezései. Elfeledték, hogy *Marx*
a termelési eszközökről a filozófus értelmével szól, nem pedig a köz-
220 gazdász eszével.

A munkások osztályharcának szerepe a szocializmus bölcseletének
értelmében tehát nem abban áll, hogy fegyverrel erőszakolják szubjek-
tív akaratukat az egész emberiségre, hanem abban, hogy a dolgozók
osztályharcukkal, melyre akaratlanul is rákényszerülnek, napirenden
225 tartják mindazokat a problémákat, *amelyek az egész társadalomra*
vonatkoznak és így a szubjektív osztálytudatú embereket arra kényszerítik,
hogy elméjüket megnyissák amaz objektív tudat számára, amely
a termelésben érvényesül. Végül is így áll elő az a helyzet, amelyben
mindenkinek tudomásul kell vennie, hogy társadalmi lények vagyunk
230 és csak úgy jutunk a szabadság országába, ha öntudatosan vállaljuk
társadalmat alkotó lényegünket.

Szövegközlési alapadatok

A közlés alapja: JÓZSEF Attila, *A szocializmus bölcselete*, SZOCIALIZMUS, 1934. 8. sz. (november), 348–351. p. [első közlés.] A sajtóhibákat javítottuk. A korabeli helyesírási szokásokat és a szerző stiláris értékű szóhasználatát meghagytuk. A Marx-idézetben hol egybe-, hol külön írva szerepel a „semmiesetre”, ezt meghagytuk az eredeti szerint.

Szerzőség: az első közlés feltüntette a szerző nevét a cím alatt: „írta József Attila”.

Kézirat: nem ismert.

A keletkezés ideje: 1934. október.

A datálás indoklása: az itt nem részletezhető életrajzi adatok szerint József Attila 1934. július elsején érkezett vissza Hódmezővásárhelyről Budapestre, ekkor ismerkedett össze Mónus Illéssel, aki 1934 őszén kérhette fel József Attilát a cikk megírására. Október végéig el kellett készülni, hogy a *Szocializmus* novemberi számában megjelenhessen.

Jegyzetek

Szövegforrások

Eredeti autográf vagy gépelt kézirat nem található, bár a *Csillag* c. folyóiratban olvasható idézetek (Németh A 1947–1948) sejtetni engedik, hogy Németh Andornál lehetett egy, a *Szocializmusban* publikált végleges szövegnél korábbi változat.

Közölve: SZOCIALIZMUS, 1934. 8. sz. (november), 348–351. p. [JA 1934]; NÉMETH Andor, *József Attila és kora : Harmadik rész : Férfikor : A semmi ágán*, CSILLAG, 1948. 7. sz. (június), 10–18. (17.) p. {A sorozat 7. folytatása; Németh A 1947–1948 [7]; részletek}; JÓZSEF Attila *Összes művei : 3. kötet, Cikkek, tanulmányok, vázlatok*, sajtó alá rendezte SZABOLCSI Miklós, Budapest, Akadémiai, 1958, (József Attila Összes Művei). [JAÖM3 1958], 147–153. p. [szöveg], 374–375. p. [jegyzetek]; JÓZSEF Attila, *Irodalom és szocializmus : Válogatott esztétikai tanulmányok*, válogatta, az előszót és a jegyzeteket írta FORGÁCS László, Budapest, Kossuth, 1967, [JA 1967] 243-247. p.; *Szöveggyűjtemény a magyar művelődéstörténet tanulmányozásához*, szerkesztette AGÁRDI Péter,

Pécs, PTE FEEK, 1995, [Agárdi 1995a] 384–391. p.; JÓZSEF Attila *Összes tanulmánya és cikke : Szövegek, 1930–1937*, [digitális kiadás], főszerkesztő HORVÁTH Iván, szerkesztő FUCHS Anna, sajtó alá rendezők BOGNÁR Péter, BUDA Borbála Sára, DEVESCOVI Balázs, GOLDEN Dániel, programozó KIRÁLY Péter, Budapest, ELTE, 2012. <http://textus.elte.hu/ja/textus-37.html#d1e12563> [Dkk 2012]

Szövegkritika

Németh A 1947–1948 [7]:

Két rövid részletet közöl, melyek sorrendje és szövege is jelentősen eltér az első közléstől. A részletek közlése után Németh Andor saját megfogalmazásában összefoglalja a cikk további részét, erről bővebben ld. a recepciótörténetet. Nem zárható ki, hogy Németh Andornak rendelkezésére állhatott a tanulmány korábbi kézírata s abból idézett, nem pedig a Szocializmusban publikált végleges szövegből, talán ez magyarázhatja a viszonylag sok, nem csupán stílári és nyelvhasználati, hanem érdemi szövegeltérést. A Németh Andor-tanulmányosorozat későbbi, kötetbeli kiadásában (Németh A 1973, 488-489. p.; 1989, 273. p.) a sajtó alá rendező Réz Pál az idézeteknél már a kritikai kiadás szövegközlését használta, így néhány ponton helyreállította az 1934-es eredetit, de továbbra is kihagyásokkal, mondatcserékkel (JAÖM3 1958, 147–153. p.). Ugyanakkor átvette az 1958-as kiadás helyenkénti pontatlanságait is (lásd alább).

A szövegközlés sorrendje és határai:

142-150: A marxi filozófia szerint → volna létre.

139-140: Elsősorban műveikben, → való tünődéseikben.

69-80: Az óhajtott → létéből fakadnak.

Szövegeltérések:

Sor	Jelen kritikai kiadás [Jkk]	Németh A 1947–1948 [7]
1	A szocializmus bölcselete	Szocializmus története
142	marxi	marxista
143	oly	olyan
144	szerepe, mert azok	szerepe – mert ezek

- 145– az embereknek, a történe- az embereknek valóságos
148 lem alanyainak valóságos szellemét. Mert az emberi szellemét, reális, tárgyi szellem a művekben, a logikáját. Egy történelmi cselekedetekben nyilvánul meg és nem a világról való korszak tudatát éppen azért kell művei, vagyis a termelési eszközök alapján megítélni, mert a termelési tünődésekben. A termelési
- 139– Elsősorban műveikben, volna létre, mint amilyeneket létrehozott.
140 cselekedeteikben, – és vált szocializmus mint emberek közötti és embereken nem a világról való belüli forradalom elválaszthatatlan egymástól, mert tünődéseikben. Mász szóval egyszerre kell lejátszódnia, másszóval
- 150 volna létre.
- 70– váló, szocialista társadalmi forradalomnak az emberek között és az embereken belül egymástól elválaszthatatlanul egyszerre kell lejátszódnia, másszóval,
- 73– a társadalom. Az emberi társadalom alakulása nem is függ mástól, mint magától a társadalomtól és a természettől, amelynek része. Ám ahogy az ember része a természetnek, úgy a környező természet is társadalmivá lett; szocializálta az ember, a szociális lény. Nincs is más hiba, mint hogy az emberiség még nem ébredt, mert nem ébredhetett öntudatra, vagyis annak tudatára, hogy lényegét éppen társadalmi mivolta teszi, hogy vágyai, céljai, törekvései és általában cselekedetei társadalmi létéből fakadnak.
- 80 a társadalom. Azok a munkások emberek öntudatosak, akiknek »osztályöntudata« az emberiség társadalmi lényegének tudatából, vagyis magából az emberi öntudatból fakad.

Szövegűsége törekvő közlés, azonban csak látszatra betűhű, annak ellenére, hogy az első kiadás némely helyesírási sajátosságát megőrzi. Vannak tartalmi jelentőségű eltérések is.

A szövegkiadó Szabolcsi Miklós egyes helyeken modernizálja a helyesírást, más helyeken nem, van ahol pedig archaizál. A szöveg értelmét nem módosító eltérésekre néhány példa: a 53. sorban a „lejobb”, a 63. sorban a „barrikádok” alakot megőrzi, de a 142. sor „állanak” szavát „állnak”-ra, a 191. sorban az „orromot” szót „orromat”-ra cseréli. Egyes – az eredetiben egybeírt – kifejezéseket „úgylátszik” (4. sor), „szószerint” (37. sor) stb. külön írva tüntet fel: „úgy látszik”, „szó szerint”. Az egybeírás különírás kérdésében az eredeti sem következetes, pl. a 9. sorban a „semmiesetre” kifejezés egy szó, míg a 38. sorban két szó, azaz „semmi esetre” módon szerepel. 1958-as kiadás megőrzi az eredeti ezen következetlenségét, de különös módon megfordítva, azaz a kifejezést első előfordulásakor külön írja, s a második alkalommal írja egybe. Egyes magánhangzókat – az érvényes helyesírási szabályokat követve – hosszúra vagy rövidre változtat, egyes helyeken pedig éppen ellenkező módon jár el, azaz helyesírási hibát tesz a szövegbe, pl. a 140. sor „tűnődéseikben” szavában a rövid ű-t hosszúra cseréli: „tűnődéseikben”, a 210. sorban a „fínom” hosszú í-jét pedig rövidre: „finom”, de az eredetiben helyes „zűrzavarra” (46. sor), helyett „zürzavarra” olvasható. Egyes írásjeleket elhagy, másokat pedig pótol, pl. a 31. sorban elhagyja a vesszőket: „Egyben sebeit mutogatva kiált”, a 89. sorban pedig kiteszi: „helyett, hogy” (az eredetiben: „Egyben, sebeit mutogatva, kiált”; „ahelyett hogy”), stb. Két sajtóhibát – 86. sor: „ténynek”/„lénynek”; 97. sor: „part”/„párt” – megjegyzés nélkül javít; egy esetben a javítását jelzi: 204. sor: „arra [a] kérdésre.

A tartalmi jelentőséggel bíró szövegeltéréseket az alábbiakban közöljük.

Szövegeltérések:

Sor	Jkk	JAÖM3 1958
16	a szélső jobboldallal	a széles jobboldallal
50	ugyanabban	ugyanebben
62	kérdéséről	kérdéseiről
70	szocialista társadalmi	szocialista és társadalmi
121	sem	nem
125	materializmus	materialista
136	fejéről a talpára	fejéről talpára

146	reális, tárgyi	reális tárgyi
163	alanyi	anyagi
172	rá helyzete,	rá a helyzete,
175	működésében,	működésben,
179	ember sem gondolhat	ember nem gondolhat
186	tudata	tudat
188	nevelhetnek	nevelnek
189	ugyanez	ugyanaz
192	történelemszemléletet,	történetszemléletet,
192	középpontjába	középpontjában
196	léttől	létre
201	csinálják történelmüket.	csinálják a történelmüket.
205	származik az emberek ilyen	származik az ilyen
214	közösségnek a szelle- mét,	közösségnek szellemét,
215– 217	hanem az az emberek- ben rejlő eleven szellem, amely e gépeket	hanem az emberekben rejlő eleven szellem, amely a gépeket
226	osztálytudatú	osztálytartalmú

JA 1967:

Négy hosszabb részletet közöl Forgács László, a kihagyások helyét jelzi. A második szövegrészlet esetében ugyanakkor nem jelzi, hogy a közlés a mondat második felével indul, ezért is kezdi nagybetűvel a névelőt („Az egész”). A részletek végén nem teszi ki a mondat végi írásjeleket. A közölt szövegrészletek tartalmi szempontból – egy javítástól eltekintve – megegyeznek a JAÖM3 1958 kiadás szövegével, tehát a szövegeltérések is azonosak. A javítás: „az emberek tárgyi logikájától elválaszthatatlanul függ szubjektív, vagyis alanyi logikájuk”: az „anyagi” szót az első közlésnek megfelelően s értelemszerűen „alanyi”-ra helyesbíti (ld. 163. sor). A kiadás a helyesírást teljes egészében modernizálja.

A szövegek közlés határai:

18–31: Jóllehet, sok → öntudat után.

65–94: az egész → akarnók meggyógyítani.

112–120: Az általános → írt bírálata.

159–209: Marx szerint → termelési eszközökből.

Szövegeltérések:

Sor	Jkk	JA1967
65	az egész	Az egész

Agárdi 1995a:

A közölt szöveg tartalmi szempontból megegyezik a JAÖM3 1958 kiadás szövegével, tehát a szövegeltérések is azonosak. A kiadás a helyesírást egyes helyeken modernizálja.

Dkk 2012:

A Horváth Iván és munkatársai által készített digitális kritikai kiadás hűen követi az eredeti folyóirat-közlés szövegét, de a sajtóhibákat javítja, lábjegyzetben közölve az eredetit. Ezeket a jelen kritikai szövegközlés is átveszi, de []-ben megjegyezzük, hogy „sajtóhiba”.

Keletkezéstörténet

Szerzői kontextus

A publikálás helye és körülményei

József Attilának ez az első írása az MSZDP elméleti-politikai folyóiratában, a *Szocializmusban*. „A laptesten belül – írja Lengyel András – a tanulmány az úgynevezett nagyobb cikkek közé tartozik; külsőségei (besorolása, terjedelme, szedése, tördelése, a szerzői név föltüntetéseinek módja) egyértelművé teszik, hogy súlya volt a lapszámon belül. [...] szám öt nagyobb írásának egyike volt, s mint ilyen, a cikk címe és szerzője neve a borítóra is felkerült, nagybetűs szedéssel. S az öt főcikk szerzői között olyan, a szociáldemokrata párthierarchiában fontos neveket találunk, mint pl. maga Mónus Illés vagy Ries István. [...] E körben József Attila cikkének még az is súlyt ad, hogy írása – a másik négy tanulmánnyal ellentétben – nem politikai vagy gazdaságpolitikai témájú, hanem par excellence *filozófiai*. A legmagasabb igényű elméleti alapvetés ez a párt elméleti folyóiratában.” (Lengyel 2005, 209-210. p.)

A *Szocializmus* a szociáldemokrata párt elméleti folyóirataként működött, szerkesztését 1934-től Mónus Illés vette át és jelentős mértékben tágította a folyóirat szellemi horizontját. Fejtő Ferenc így emlékszik vissza a tanulmány megjelenésére: „Amikor 1933 decemberében házasságra léptem Hilmayer Rózsával, a vacsorát feleségem édesanyjának Pipa utcai lakásán négyesben fogyasztottuk el, igen jó hangulatban. Attila és Judit, késő lévén már villamoson Zuglóba visszatérni, a földre tett matracon mellettünk töltötték ezt a nevezetes éjszakát. 1934 közepeén Zuglóba költöztünk mi is, így szomszédok lettünk. József Attila ismertette meg a *Népszava* és a *Szocializmus* főszerkesztőjével, Mónus Illéssel, az autodidakta létére rendkívül művelt munkásvezérről, akit 1944 őszén a magyar nácik a Dunába löttek. 1934 novemberében, Mónus kérésére írt cikkében, *A szocializmus bölcséletében*, Attila már nem hegeli-marxi zsargonban, hanem »magyarán«, közérthetően írta: »A munkásság öntudatosodási folyamatát semmiféle terrorral átugorni nem lehet.«” (Fejtő 2005, 18. p.)

József Attila kapcsolata az MSZDP-vel visszanyúlik a költő szegedi egyetemi éveire, ahol Juhász Gyula pártfogoltjaként több előadást tartott a szegedi Munkásotthonban. A *Szocializmus* olvasói számára

sem volt teljesen ismeretlen, hiszen a *Népszava* 1923 óta pozitívan reflektál köteteire, a folyóirat 1929. májusi számában (19. évf. 5. sz. 166-167. p.) Nádass József közölt kritikát a költő *Nincsen apám, se anyám* verseskötetéről (KJA1 141-142., 733. p.). 1931 júliusában (21. évf. 7. sz. 223-224. p.) *Van-e szocialista líra?* címmel Kálmán József cikkében foglalkozott a *Dönts a tőkét, ne siránkozz!* címmel megjelent új kötettel (KJA1 222-223., 757. p.). A költő szociáldemokrata recepciójáról lásd még: Agárdi 1975, 205-229. p.

A *szocializmus bölcseletének* megírásakor már befejezett tény a költőnek az illegális kommunista párttól való elszakadása (illetve az onnan – vélhetően – megtörtént kizárása), a bolsevizmusból való kiábrándulása, a Szovjetunió politikájának a korábinál kritikusabb megítélése. Ez utóbbiban az olvasmánytapasztalatok, a nemzetközi és hazai szemlék mellett – érthető – személyes sértettsége is szerepet játszik (verseskötetének hazai kommunista fogadtatása; az emigráns magyar platformtervezet bántó minősítése; nyilvános megtámadása *Az egységfront körül* című írása miatt; a moszkvai Írókongresszusra szól meghívás elmaradása stb.). Szabolcsi Miklós bőséges hivatkozásokkal, idézetekkel támasztja alá, hogy „több szavahihető, a mozgalmi munka különböző területén működött régi kommunista emlékezik rá, hogy 1933-ban, mások szerint 1934 körül utasítást kapott: József Attila nem tagja a pártnak, meg kell vele szakítani a kapcsolatot. Az bizonyos, hogy, hogy az 1934 őszén publikált *A szocializmus bölcselete* megírása idején már nem lehetett az illegális kommunista párt tagja”. Arról vita volt s van a szakirodalomban, hogy kilépett-e, kizárták-e vagy – mint maga Szabolcsi egy korábbi tanulmányában [Szabolcsi 1965] javasolta – „lehagyták”. „1933 közepétől biztosan kívül állt már a párt körein – s magányosan kereste útját, rövid ideig a Rátz Kálmán-féle kalandban [lásd erről *A nemzeti szocializmus* c. írás jegyzeteit], utóbb egyre határozottabban a Magyarországi Szociáldemokrata Párt irányában. Az is világos, hogy 1933-ban sem a nemzetközi, sem a hazai kommunista mozgalom nem volt olyan helyzetben, nem volt olyan politikája, hogy a József Attilához hasonló »szabálytalan intellektueleket«, rendkívüli tehetségű művészeket »kezelni« tudta volna.” (Szabolcsi 1998, 259-260. p.) A bolsevizmussal való szembefordulás ugyanakkor nem jelentette a szocialista elkötelezettség föladását.

József Attilának a bolsevizmushoz fűződő viszonya, illetve a vele kapcsolatban álláspontja politikai és teoretikus munkásságában az évek során módosult. 1930–1932-ben a kommunista politika harcias híveként mutatkozott, ha a „bolsevizmus” fogalmát nem vagy alig használta is. Korábban, párizsi tartózkodása, anarcho-kommunista ideológiai tájékozódása idején viszont nővérenek, Jolánnak 1927. április 25-én írott levelében ezt írta: „Ma a világ frontja a politikusok számára Anglia és Oroszország frontját jelenti, holott ez tévedés, mert a tulajdonképeni front az imperializmus és a bolsevizmus frontja, melynek a jelzett

államok ellentéte csupán egyik élesen előre tolt pozícióját jelzi. Ez a front pedig egyre inkább elmélyül s az összeütközés mennél tovább eltolódik ki, annál inkább növekszik a bolsevizmus ereje, mert az imperializmus erősödésével erősödnek ennek ellentmondásai is. [...] A mai imperialista kapitalizmushoz képest a demokrata kapitalizmus, illetőleg közkeletű nyelven s kispolgárok számára szimpatikusabban kifejezve: a polgári demokrácia visszafejlődést jelent. Előre nincs más út, az intellektuellek számára, mint vagy az egyik vagy a másik fronthoz csatlakozni, egyszerűen azért, mert bármilyen »független jószándékú« is legyen, két lövészárk között gépfegyver tűzben szántani nem lehet, ellenben igenis lehet ilyen munkát végezni az egyes frontok mögött. Hogy az imperializmus semmiféle szabadsághoz nem vezet, azt bizonyítani nem is kell. A bolsevizmus pedig egészen másfajta szabadságot ígér, mint amit ösmerünk.” (JAL 185. p.)

A *Szocializmusban A szocializmus bölcseletén* kívül még egy tanulmánya jelent meg József Attilának: az 1935. májusi számban terjedelmes vitairata, az „*Új Szellemi Front*”. A folyóirat, valamint a szintén szociáldemokrata szellemiségű (egy ideig ugyancsak Mónus Illés főszerkesztésében megjelenő) *Népszava* hasábjain többször írtak a költőről méltatóan. Tanulmányainak és cikkeinek a többsége 1936-tól viszont már a „saját” folyóiratban, a *Szép Szóban* látott napvilágot. A *Szocializmus* modernizálódó profiljába szervesen illett bele József Attila tanulmánya, amely egyrészt saját elméleti útkeresésének dokumentuma, másrészt a kor baloldali mozgalmaiban megélelni kívánt vitákhoz, a marxizmus új értelmezéséhez szól hozzá. A szakirodalom (lásd a recepciótörténetet) bőségesen foglalkozik ezekkel a keresési irányokkal és a költő teoretikus írásainak ezekhez való kapcsolódásával, mindenekelett az addig főleg gazdasági és osztályharcos dominanciájú marxizmusértelmezés kiegészítésével az emberi tudat és öntudat, a pszichikum és az ösztönök, a személyiség és az összemberiség problematikájával.

A *Szocializmus* című folyóiratról és az MSZDP-ről, Mónus Illés és József Attila viszonyáról: Agárdi 1975, PINTÉR István, *A Szociáldemokrata Párt története 1933–1944*, Budapest, Kossuth, 1980., Agárdi 1982, 56–63.; *Szocializmus 1906–1938 : Válogatás a Magyarországi Szociáldemokrata Párt elméleti folyóiratából*, szerkesztette JEMNITZ János, SCHLETT István, Budapest, Kossuth, 1984; *Szocializmus : Szociáldemokrata folyóirat 1906–1918*, repertórium, összeállította PÁLMAI Magda, Budapest, MSZMP KB Párttörténeti Intézete – Fővárosi Szabó Ervin Könyvtár, 1981; *Szocializmus : Szociáldemokrata folyóirat 1922–1938, 1945–1948*, repertórium, összeállította ECSEDY Andorné, Budapest, MSZMP KB Párttörténeti Intézete – Fővárosi Szabó Ervin Könyvtár, 1988.; ERÉNYI Tibor et al, *A kultúra kérdései a Szocializmus folyóiratban [1906–1948]*, In: *Műveltség–művészet–munkásmozgalom* :

Tanulmányok a magyar munkásmozgalom kulturális törekvéseiről, szerkesztette VASS Henrik, SIPOS Levente, Budapest, Népszava, 1982, 1. kötet, 105–194; AGÁRDI 1992; AGÁRDI Péter, *Kunfi Zsigmond*, Budapest, Új Mandátum, 2001.; TAMÁS Gáspár Miklós, *Száz súlyos esztendő* [a Szocializmus című folyóiratról], *Népszabadság*, 2006. november 25., Hétféve 3. p.; Agárdi 2009, 23-56. p.; Agárdi 2013, 105-154.

Kapcsolatok a költő más írásaival

A szocializmus bölcseletének megírása előtt is született több hasonló témájú és szemléletű írása. Legközvetlenebb előzménye *Az egységfront körül*, valamint a töredékben ránk maradt *[E sorok írója...]* kezdetű szöveg. *Az egységfront körül* az *Új Harcos* 1933. májusi számában jelent meg, lényegében ez teszi egyértelművé a KMP-től történt elszakadását, amit Téglás Ferenc válaszcikke fémjelez (lásd *Az egységfront körül* jegyzetét). *Az egységfront körül*hez képest ugyanakkor alapvető változás, hogy itt már elsősorban a bolsevizmust bírálja élesen és nyíltan (természetesen a fasiszmus mellett), míg amott a fasiszmus előretöréséért mindkét baloldali mozgalmat, a szociáldemokratákat és a kommunistákat egyaránt felelőssé teszi. A társadalomelméleti-ideológiai témaválasztást és orientációt tekintve *A szocializmus bölcselete* a költő más, további írásaival is érintkezik: *Marxista munkásoktatás* (1931), *Egyéniség és valóság* (1932), *Kapitalista tervgazdaság vagy marxista elmélet?* (Vita [Molnár] Jeszenszky Erikkel, 1932), *[A történelmi materialista felfogásnak...]*(1933?), *[Bevezetés, mely borsot tör...]* (1934), az egyelőre nem föllelt *Miért nem én?* című röpirat (1934), a Veres Péternek 1934. szeptember 24-én írott válaszevél (In: JAL 411-412. p.), a középosztályról szóló írásai, illetve szövegváltozatai (1935), *Új szocializmust! Hort Dezső könyve* (1935), *[T. C.]* (1935), *Szerkesztői üzenet* (1936).

Ezeket az írásokat elsősorban az „öntudat” és a proletariátus, illetve a szocializmus viszonyának a középpontba állítása kapcsolja össze őket. A *Szép Szó* előfizetési felhívásának szánt 1936-os *[T. C.]* Szabolcsi szerint „*A szocializmus bölcselete* vonalának, gondolatának folytatása [...] Határozott, egyértelmű kiállás minden diktatúra ellen – a racionalista humanizmus szép dokumentuma.” (Szabolcsi 1998, 566-567. p.) Lengyel András viszont inkább szemléleti fordulatot lát *A szocializmus bölcselete* és a *[T. C.]* összevetésekor: az utóbbiban már az hangsúlyozódik, hogy a »munkásosztály nem váltotta meg az emberiséget”, ami amott – Marx nyomán – még egy ontológiai és antropológiai reményben öltött testet, ti. a munkásosztály öntudatosodásának összemberi jellegében. A felhívás egyik bekezdése „leszámolás a modernitás marxi dinamikájának emancipatorikus mítoszával s az antropológiai optimizmussal. S mint ilyen, részben utólag is aláhúzza

A *szocializmus bölcseletének* a fontosságát hangsúlyozó törekvését, részben – föladvá az antropológiai optimizmus – immár felülírja azt.” (Lengyel 2005, 231-232. p.)

A Pauler Ákos nyomán József Attila 20-as évek végi esztétikai írásaiban feltűnő „alany–tárgy”-fogalompár itteni továbbélését és marxizálását Szívós Mihály regisztrálja (Szívós 1995). Igen erős *A szocializmus bölcseletének* a gondolati, bölcseleti kapcsolódása a *Hegel – Marx – Freud* című tanulmányhoz is (1936): fogalomhasználati, „marxológiai” és Hegelt, Feuerbachot hivatkozó érvelése már afelé mutat. Veres András szerint „József Attila több jelentős írásában próbált meg számot vetni a náciák térnyerésével. *Az egységfront körül* című cikke 1933 májusában arra szólította fel a kommunistákat, hogy egyesítsék erejüket a szociáldemokratákkal a nemzetiszocialisták ellen (vö. JAÖM3 1958, 140–147), amivel botrányt váltott ki mind a magyar kommunista pártban, mind a szociáldemokratáknál. *A szocializmus bölcselete* [...] már szembefordult a bolsevista elmélettel és gyakorlattal, s egyik bevallott motívuma éppen az, hogy »a bolsevisták szerint nincsen más választás, mint fasizmus vagy bolsevizmus.«” (Veres 2014)

Versekkel is összekapcsolható *A szocializmus bölcselete* gondolati-sága: *Alkalmi vers a szocializmus állásáról – Ignotusnak* (1934), *Eszmélet* (1934), *Világosítsd föl* (1936), *Március* (1937), *Flóra 3* (1937). Ez utóbbira Szabolcsi Miklós hívja fel a figyelmet. (Szabolcsi 1998, 388. p.) N. Horváth Béla: „József Attila már az *Eszméletben* leszámolt a világ- és valóság szemléletet beszűkítő osztálytudattal (»minek is kell fegyvert veretni / belőled, arany öntudat«), s amint *A szocializmus bölcselete* egyik okfejtéséből látható, érvelésében szembekerül a társadalmi lényeg magába foglaló emberi öntudat az ezt a lényeg torzító »munkás öntudattal«. [...] [M]ég lírai vallomás is megfogalmazza ezt a megszenvedett felismerést: »Úgy kellesz nekem Flóra, mint [...] munkásoknak emberi öntudat.«” (N. Horváth 2008, 373. p.)

Eszmetörténeti és ideológiai-politikai források, hatások és analógiák

József Attila 1930–31 óta intenzíven foglalkozott **Marx** és **Engels**, továbbá **Hegel** és **Feuerbach** műveinek megismerésével, ezt a könyvtárában föllelhető könyvek jegyzéke és bejegyzéseik is bizonyítják (vö.: Tasi 1996). Sándor Pál szerint (Sándor 1958) alaposan tanulmányozta a *Kapitált*, belekapott Hegelbe, Tasi József bebizonyította, hogy ugyan a költő könyvtárában megvolt *A tőke* első részének Guth Antal fordította kiadása (Karl MARX, *A tőke : A közgazdaságtan bírálata : Első kötet*, fordította Guth Antal, Bécs, Verlag Julius Fischer, 1924.) s 1932-es *Természettudomány és marxizmus* c. tanulmányában József Attila ebből idézett is, későbbi írásaiban, így *A szocializmus bölcsele-*

tében már a németből dolgozott és fordított. (TASI József, *Így olvasta József Attila A tőkét*, NÉPSZABADSÁG 1977. április 3. 14. p.) Sándor Pál szerint is németül olvasta *A tőkét*, olvasta és fordította Marx–Engels *Frühschriften*-jét (Kroner Verlag, 1932). Megvoltak könyvtárában a *Marxistische Bibliothek* sorozat egyes kötetei, köztük Lenin alapművei (*Az imperializmus mint a kapitalizmus legfelsőbb foka; Materializmus és empiriokriticizmus*), valamint több, magyar fordításban megjelent, illetve népszerűsítő kiadvány is. (N. Horváth 2009, 141. p.). Marxot nem a MEGA (*Marx – Engels Gesamtausgabe*) ugyancsak 1932-ben kiadott kötetéből idézte, hanem Marx ifjúkori írásainak lipcsei kiadásából: MARX, Karl, *Der historische Materialismus : Die Frühschriften*, 1–2, herausgeben von Siegfried LANDSHUT und Jacob Peter MAYER, Leipzig, Kröner, 1932, (Kröners Taschenausgabe, 91–92). A szakirodalom nagyjából egységes abban, hogy József Attila *A szocializmus bölcseletében* elsősorban Marx *A hegeli jogfilozófia kritikájához. Bevezetés* (1844) újragondolására tesz kísérletet, s annak tételeit használja föl saját koncepciójának alátámasztására. (Az egyes idézetek forrásait lásd a tárgyi és szövegmagyarázatoknál.) Az intenzív Marx-olvasásra 1934 első felében, az *Eszmélet* versciklus születése idején, Hódmezővásárhelyen kerülhetett sor, ahová a költő Szántó Judittól is kért könyveket: „Az természetesen egyáltalán nem mindegy, hogy milyen beállítottsággal kívánta elolvasni, vagy inkább újraolvasni ezeket a könyveket József Attila. A marxi gondolatrendszerrel mindvégig rokonszenvezett, Leninről azonban már az 1934 őszén megjelent *A szocializmus bölcselete* című tanulmányában határozott kritikával nyilatkozott.” (Tverdota, 2004, 28. p.)

A szakirodalomban viszonylag gyakran fölmerül, hogy van-e szerves kapcsolat **Lukács György** könyvének osztálytudat- és elidegenedés-fogalma, valamint József Attila *A szocializmus bölcselete* című írásának koncepciója között. Az eredeti mű, ami elvileg akár a költő kezébe kerülhetett: LUKÁCS, Georg, *Geschichte und Klassenbewusstsein. Studien über marxistische Dialektik. [Történelem és osztálytudat. Tanulmányok a marxista dialektikáról.]* Berlin, Malik Verlag, 1923, (Kleine revolutionäre Bibliothek 9.). Első teljes magyar fordítása: In LUKÁCS György, *Történelem és osztálytudat*, szerkesztette VAJDA Mihály, Budapest, Magvető, 1971, 201-660. p. József Attila Lukács több korai és korabeli művét ismerte, Bécsben személyesen is találkozott s a *Valóság* című, a költő és Fejtő Ferenc szerkesztette folyóirat egyetlen, megjelent számában ő maga le is fordította Lukács Laurent György álneven megjelent Goethe-esszéjét (*Goethe világnézete*, VALÓSÁG 1932. 1. sz. sz., 7-12. p. Modern kiadása: LUKÁCS György, *Esztétikai írások 1930–1945*, szerkesztette, az előszót és a jegyzeteket írta SZIKLAI László, Budapest, Kossuth, 1982, 262-267. és 809. p.). Ugyanakkor nincsenek egyértelmű filológiai bizonyítékok arra, hogy a költő olvasta

volna a németül hozzáférhető és a korabeli baloldali eszmélkedéseket erősen determináló Lukács-opust, amely egyébként annak idején széleskörű vitákat váltott ki. Ez utóbbit lásd: A „*Történelem és osztálytudat*” a 20-as évek vitáiban, szerkesztette KRAUSZ Tamás, MESTERHÁZI Miklós, 1-4., kézirat gyanánt, Budapest, Filozófia Oktatók Továbbképző és Információs Központja ELTE BTK – Lukács Archívum és Könyvtár, 1981; valamint KRAUSZ Tamás – MESTERHÁZI Miklós, *Mű és történelem : Viták Lukács György műveiről a húszas években*, Budapest: Gondolat, 1985.; MESTERHÁZI Miklós, *A messianizmus történetfilozófusa : Lukács György munkássága a 20-as években*, Budapest, MTA Filozófiai Intézet Lukács Archívum, 1987 (Archívumi Füzetek).

Sziklai László erős analógiákat mutat ki kettejük emberiség-, nembeliség- és elidegenedés-értelmezése között: a József Attila-centenárium idején tartott előadása szerint a költő „valószínűleg nem olvasta ezt az 1923-ban Berlinben, a Malik Verlagnál megjelent könyvet”. (Sziklai 2005, 210. p.) Szívós Mihály ellenben közvetlen kapcsolatot tételez: „József Attila olvasta Lukács műveit, és elméleti írásaiban, különösen korai esztétikájában kimutathatóak e hatások. [...] Bizonyosra vehető, hogy elolvasta *A történelem és osztálytudat*ot is, és a bécsi tartózkodásból körülbelül fél évet intenzív Hegel- és Marx-tanulmányokkal töltött el.” (Szívós 2010, 225. p.) Két évvel később Sziklai – bizonyíték nélkül – ezt írja: „*A szocializmus bölcselétének fogalomhasználata arról [...] biztosan tanúskodik, hogy tisztában volt azzal, hogyan értelmezte Lukács György *A történelem és osztálytudat*ban (Hegelre és Marxra építve) a munkásosztály tudatát. Ezt az értelmezést alkalmazza József Attila, amikor hangsúlyozza, hogy azok a munkásemberek »öntudatosak«, akiknek »osztályöntudata« az emberiség társadalmi lényegének öntudatából táplálkozik.” (Sziklai 2007, 145. p.) Sőt Sziklai még azt is feltételezi, hogy Marx hivatkozott szövegeinek egy részét József Attila *A történelem és osztálytudat*ból ismerte volna meg. (i. m. 147. p.)*

Tverdota György szerint azonban „verseiben, értekező prózájában és levelezésében a legkisebb nyomát sem találjuk olyan gondolatoknak, amelyek eredete Lukács könyvében megtalálható lenne. Ha tényleg ismerte volna ezt a munkát, [...] legfőljobban a harmincas évek elején, marxista műveltségének elmélyítése során kerülhetett volna kapcsolatba vele. Kutatásaim során direkt kapcsolat meglétére utaló jelekre mindenestre eddig nem bukkantam. A *Történelem és osztálytudat* jelentősége tehát számunkra nem közvetlen filológiai szinten mutatkozik meg, hanem abban lehet segítségünkre, hogy a Lukács által felállított gondolati mércéhez hozzámérhetjük az osztálytudatról a költő által kialakított felfogást.” Kéziratoss előadása egy másik pontján Tverdota így érvel: „Nem lehet ezért azt állítani, hogy József Attila gondolkodása ne olyan irányban fejlődött volna a harmincas évek elején, mint amilyenek a *Történelem és osztálytudat* mutatja az öntudatos proletár

beállítottságát. Lukács közvetlen hatása ugyan nem mutatható ki nála, az eldologiasodás, a totalitás fogalmai nem jelennek meg értekező írásaiban, legalábbis nem játszanak számottevő szerepet. Két olyan fogalom azonban, amelyek jelentősége nem kisebb az előbbieknél, hangsúlyt kap József Attila írásaiban is. Az egyik a dialektika fogalma. Elegendő, ha ezzel kapcsolatban csak arra utalok, aminek a fordítása alapján Farkas János László a költő német nyelvi tudását vizsgáztatta, Leninnek a *Filozófiai füzetek* című könyvéből származó »A dialektika kérdéséhez« címet viselő részletre. Erre itt részletesebben nem térhetek ki. Bennünket a másik fogalom érdekel, amely közös Lukács és József Attila gondolkodásában: az osztálytudat fogalma.” „Lukács szerint [...] az osztálytudat az osztály, a mi esetünkben a proletariátus tudata. Nem ezé vagy azé a proletáré. Nem Leniné, nem József Attilaé vagy Lukács Györgyé. Az ő tudatuk e képlet szerint lényegtelen, elhanyagolható, mert csak egyéni tudat. A történelmi változásokat nem egyének hajtják végre, hanem mindig csak közösségek, osztályok. Az egyén csak mint egy osztály tagja jöhet számításba. [...] Az osztálytudat tehát normatív tudat volt, azaz a párttagok számára kötelező előírások, cselekvési programok foglalata. A pártban fegyelemnek kellett lennie, s aki ezt a fegyelmet nem tartotta be, azt megbírálták, önkritikára készítették, megbélyegezték vagy végső esetben kizárták maguk közül. József Attila, a párttal kötött házasságának mézesheteiben osztotta az osztálytudatnak ezt a fogalmát, s magára vette azt a gondolkodási fegyelmet, amellyel ennek a fogalomnak az elfogadása járt. Az ilyen fegyelemnek és nevelhetőségnek egy tanulási folyamatban megvan a maga létjogosultsága. Ennek jegyében sajtóította el, tette magáévá sorra-rendre a költő a marxizmus tanításait, ennek jegyében tanította a munkásokat az illegális szemináriumokon, s ennek jegyében írta meg több versét is.” (Tverdota 2011)

A szöveg keletkezésének tágabb kontextusa

A hazai szociáldemokrácia megújulása

A *szocializmus bölcselete* közvetlen előzményei, szerzői kontextusa mellett utalni szükséges a tágabb szellemi-politikai összefüggésekre is. A *Szocializmust* szerkesztő Mónus Illést (1888-1944) nehéz időszakban, 1933 januárjában választották meg a párt főtitkárává. A faszizmus külföldön és itthon is előretört, Mónusnak egyensúlyoznia kellett a régi pártvezetéssel, elsősorban Garami Ernővel és Peyer Károllyal szemben, de egyúttal figyelt az illegális kommunisták mozgalmára is. Arra számított, hogy a faszizmusban csalódott kispolgárságot és

középosztályt sikerülhet megnyerni és egy esetleges népfrontos öszszefogással demokratikus fordulatot végrehajtani. (A népfront-, illetve egységfront-törekvésekről lásd *Az egységfront körül* című József Attila-írás szerkesztői jegyzetét.) A faszizmus előretörése, a nemzetközi légkör romlása, a munkásmozgalom apálya nyomán erősödött meg Mónusban az az elképzelés, hogy a párt, az MSZDP elsődleges feladata a szocialista hit és öntudat védelme, megerősítése és terjesztése a megváltozott körülmények közepette is, ezért is bővítette a *Szocializmus* horizontját és publikációs körét, számos progresszív értelmiségit is bevonva a szerzők közé. A párt elméleti folyóiratát Mónus formájában és tartalmában is megreformálta, kiszélesítette a lap profilját, így vonzotta ide József Attilát, illetve adva helyet cikkének. A költőt – hozzá képest radikálisabb baloldali nézetei és attitűdje ellenére, rendkívülinek látott tehetsége okán – amúgy is támogatásra méltónak találta. A *Szocializmus* profiltágítása és ideológiai nyitása egybeesett József Attila kommunista mozgalomtól való eltávolodásának időszakával, így a lap fórumot biztosított a költőnek, hogy a szocializmusról alkotott nézetét – amely nem volt azonos az MSZDP hivatalos „vonalával” – kifejtthesse. József Attilának az ortodox proletárforradalmi álláspontot meghaladó, a személyiség és tudat problémáit is integráló tágabb és érzékenyebb szocialista felfogása beleillett az MSZDP Mónus Illés kezdeményezte „szellemi offenzívájába”. (Az erre vonatkozó szakirodalmat lásd fentebb.)

A „humanizáló” marxizmus és a freudomarxizmus

A *szocializmus bölcseletében* (s más József Attila-tanulmányokban, egyebek mellett az 1935-ös *Új szocializmust! Hort Dezső könyve*, majd a *Hegel – Marx – Freud* címűben) olvasható Marx-interpretáció és összemberi tájékozódás összefügg a kor baloldali filozófiai gondolkodásának egy fontos irányzatával. Nemcsak Marx korábban kiadatlan írásainak megjelenése és ezeknek a szocialista-kommunista ideológiák számára újszerűnek tűnő megfogalmazásai játszanak ebben szerepet, hanem egy ezekre épülő egész koncepció is, amely a dogmatikus, ökonomista Marx-interpretációk után és helyett az *egyetemes emberi, antropológiai, „nembeli” dimenzióra* helyezi a hangsúlyt. Némileg pontatlanul „humanizáló” marxizmusnak is nevezik ezt a felfogást – az erről folyt nemzetközi és hazai elemzések és viták bibliográfiai számbavétele viszont szétfeszíteni e jegyzet kereteit. Nem direkt hivatkozásokkal és mechanikus átvételekkel, de a marx-i társadalomfilozófiának ez az interpretációs narratívája jelenik meg József Attilánál is, hogy azután ötvöződjön vele egy másik, a *freudomarxizmus* is. Ugyanakkor ezek a bölcseleti, illetve marxológiai szövegértelmezések József Attilánál szintén erősen át vannak szöveve aktuális politikai motivációkkal.

Lukács György *Történelem és osztálytudatát* még a húszas évek elejének – későbbi önminősítésével – a „messianisztikus szektássága” ihlette. Később Lukács – Mihail Lifsiccel s másokkal együtt – az „új” Marx-szövegek interpretációs munkálataiban is részt vett. 30-as évekbeli saját – főleg esztétikai és irodalmi témájú – tanulmányaira már ezek a Marx-szövegek és -olvasatok is erősen hatottak, s elképzelhető, hogy József Attila ezekből is olvasott néhányat, nem csupán a *Valóságban* leközölt 1932-es Goethe-esszéjét. Az is feltételezhetővé teszi ezt, hogy barátja és szerkesztőtársa, Fejtő Ferenc – a *Szocializmus* hasábjain is – bőségesen írt ezekről az új marxizmus- és humanizmus-értelmezésekről, használta is ezek némelyik felismerését (lásd Agárdi 1982, 303-372. p.). A nemzetközi s részben hazai baloldali gondolkodás eme „humanizáló” irányváltásának tömör bemutatását Sziklai László összefoglalásából idézem: „1932-ben jelentős változás következett be a kor Marx-értelmezésében. A változás annak volt köszönhető, hogy a német szociáldemokrata párt segítségével S. Landshut és J. P. Mayer közzétették Marx korai, mondhatni »premarxista« kéziratait. /MARX, Karl – ENGELS, Friedrich, *Frühschriften*, Leipzig, Kröner, 1932./ Ez a kiadás egyébként korántsem volt teljes. A [*Gazdasági-filozófiai*] *kéziratok* publikálása a korábban ismeretlen művek felfedezésén messze túlmutató *esemény* volt. Az európai értelmiség határozottan antikapitalista beállítottságú és a fasizmussal szemben álló része saját politikai hangulatának megfelelő aktuális álláspontra lelhetett Marx *antropológiájában*, melynek perspektívájából (a kommunizmus mint a magántulajdon, az emberi önelidegenedés pozitív megszüntetése, az emberi lényeg ember által való elsajátítása, a kiteljesedett humanizmus) a pozitív *humanista kritika* rendkívül időszerű üzenetét olvashatta ki. Kézbe vehette az elidegenült munka egyes oldalainak, viszonyainak hallatlanul plasztikus, tömören összefoglalt s ugyanakkor egy logikus gondolatrendszer teljességét nyújtó koncepcióját. A gazdaság és a filozófia összekapcsolása baloldali politika[í] és világszemlélet[í] alternatívát, elméleti módszertani programot ígért, a marxizmus új értelmezésének lehetőségét.” E Marx-publikáció jelentőségét nem csökkenti, hogy később, a Szovjetunióban – Rjazanov, Czóbel Ernő, Mihail Lifsic és Lukács részvételével intenzíven folytatód-
nak a Marx-kutatások, szövegrekonstrukciók és interpretációk s közben bírálják is az 1832-es Kröner-kiadást, sőt „szociáldemokrata” szemléletűként marasztalják el. (Sziklai 2005, 126-127. p.)

Ha nem bizonyítható is, hogy József Attila ismerte volna Lukács *Történelem és osztálytudatát*, bizonyos, hogy a *Frühschrift*tel együtt megihlette őt a 20–30-as évek baloldali teoretikus megújulása. Mindazonáltal nincs értelme a „fiatal versus érett Marx”-szembeállítást József Attila kapcsán is túldimenzionálni: „noha kétségtelen, hogy a költő nagy érdeklődéssel tanulmányozta a fiatal Marx írásait, A *szocializmus bölcselete* című tanulmányban mégis csak leírta azt a mondatot, hogy »főműve – a 'Tőke'«, azaz újabb keletű egyoldalúságnak tűnik a

szememben József Attila elkötelezettségét hangoztatni a korai Marx mellett.” (Tverdota 2007, 63. p.)

Az 1920-as évek nemzetközi baloldali ideológiai vitái, választ keresve a forradalmi mozgalmak apályának okaira és az 1917-es orosz forradalomhoz való viszonyra, belefutottak a *freudomarxizmus* körüli eszmecserékbe. (Ezzel az irányzattal s a költő ez irányú tájékozódásával részletesen azoknak a József Attila-írásoknak a szerkesztői jegyzetei foglalkoznak, amelyek ezt állítják az érvelés középpontjába, mindenképp az *Egyéniség és valóság; Az ifjúság nemi problémái* és a *Hegel – Marx – Freud*). A pszichoanalízis elvi síkon döntő jelentőségű határrá is vált a mozgalomban, mert hipotéziseinek elfogadása azt jelentette, hogy a forradalmi átalakulással és a környezeti feltételek megváltoztatásával nem orvosolhatóak az egyén lelki problémái. József Attila analízisbe járása miatt – a kommunista mozgalom szempontjából teljesen logikusan – nem vehetett részt az illegális pártmunkában, ugyanis a kezelés alapszabálya, hogy mindent ki kell mondani. (Erős 1992, 277-278. p.) A költő freudomarxizmus felé orientálódásának átmeneti pillanata dokumentálható *A szocializmus bölcséletében*: a korábbi fázis az *Egyéniség és valóságban*, a későbbi a *Hegel–Marx–Freudban* érhető tetten. A freudomarxista irányzat meghatározó alakja, Wilhelm Reich is a miértekre, a kommunista mozgalom történelmi vereségének okaira keresi a választ *Mi az osztálytudat?* című 1934-es broszúrájában, s a megtalált ok is némiképp hasonló azzal, amit József Attila fejteget. (N. Horváth Béla 2003.) A költő „az emberi tényező, az emberi öntudat szerepének újrafogalmazását kívánja a marxi eszmerendszer keretében. Ennek jegyében értékeli át *A tőke* jelentőségét is, s nem egyszerűen csak forráskritikaként, hanem szinte elfordulva a marxizmus »bibliájának« paradigmatis kontextusától: »Fő műve – a 'Tőke' – nem közgazdaságtan, mint sokan hiszik, és nem a közgazdaságtan kritikája, hanem magának a polgári gazdaságnak a társadalmi öntudatra ébredt ember szempontjából írt bírálata.« József Attila világségi fordulatát, freudomarxizmusát kétségkívül Reich műveinek hatástörténetében értékelhetjük.” (N. Horváth 2008, 247-248. p.)

Hogy József Attila ekkorra olvas(hat)ta-e már Reichnek ezt a könyvét, még nem bizonyított, de a gondolati párhuzam valószínűsíthető *A szocializmus bölcselete* és Reich felfogása között. Reich is utópiának tartja azt a munkásmozgalmi tételt, amely a tömegek tudata és az osztálytudat közé egyenlőséget tesz. Érvelésében kárhoztatja a szovjet mintát, s az öntudat aspektusából bírálja a szovjet gazdasági modellt is. József Attila szintén az öntudatra ébredés eszköztétét látja a pszichoanalízisben, azonban ő más úton jár, mint az irányzat alapítója. Reich esetében kevésbé politikai tartalmú a program, amelynek megvalósulását célul tűzi ki, ő sokkal inkább a fantázia felszabadítására helyezi a hangsúlyt. (Erős 1992. 282. p.) Hitler hatalomra jutása a freudomarxizmus szem-

pontjából is történeti jelentőségű. Reich ekkor írja meg *A fasizmus tömegpszichológiáját* (1933), amely az irányzat klasszikus korszakának végét is jelentette. A freudomarxizmus klasszikus időszakában ugyanis úgy vélték, hogy Marx és Freud szintézisével a kultúra és a személyiség forradalma elősegíthető, mi több, kivitelezhető. Hitler győzelmével azonban új, megmagyarázhatatlan helyzet állt elő. A fő gond Reich véleménye szerint is az volt, amit *A szocializmus bölcseletében* József Attila kritikaként megfogalmazott a bolsevizmussal szemben: nem lehet erőszakkal öntudatra ébreszteni a tömegeket.

A Szovjetunió, a leninizmus, a sztálinizmus és a bolsevizmus

Az olasz és német fasizmus uralomra jutása okozta sokkot egy másik nemzetközi trauma is fölerősítette, a sztálinizmus – ha annak idején nem vagy alig használták is ezt a fogalmat. *A szocializmus bölcseletét* követően írt, 1936-ra datálható *Hegel – Marx – Freudban* (Veres A 2008), a náciizmusra utalva József Attila azt a drámai kérdést tette föl: „hol csúszott hiba a számításba; [...] hogy lehet tehát, hogy egy hatvanmillió lakosú állam polgárainak fele a fajtisztaságot látja ma történelmi céljának?” (lásd a jelen kritikai kiadásban a *Hegel – Marx – Freuddal* kapcsolatos jegyzeteket). Ezzel szinte egyidejűleg új sz drámai politikai, ideológiai és baloldali etikai kihívást jelentett a fiatal Szovjetunióban zajló társadalmi, gazdasági, politikai és ideológiai folyamatoknak, az ország nemzetközi helyzetének, **Sztálin** totális hatalmának megítélése. E széleskörű problematika aligha ismertethető ehelyütt, annál is kevésbé, mivel e kérdések a XXI. század elején is éles eszmecserék középpontjában állnak – természetesen nem elválaszthatóan az államszocialista rendszerek sorsától, a világkapitalizmus működésétől, aktuálpolitikai és ideológiai „szükségletektől”, historizálásuktól és emlékezetpolitikáktól.

József Attila műveiben több helyütt van nyoma a már a 30-as évek derekán ismertté vált szovjetunióbeli fordulatnak, a sztálinizmus és a náciizmus egyidejűsége okozta megrendültségnek, elegendő csak a *Világosítsd föl c.* 1936-os versre utalni („Talán dűnnyögg egy új mesét, / fasiszta kommunizmusét”). Sztálin bírálatára név szerint is vállalkozik a költő [*A történelmi materialista felfogásnak...*] kezdetű, vélhetőleg 1933-as töredékben (lásd ott), amely – *Az egységfront körülhöz* hasonlóan – még „kétfrontos”: mind a szociáldemokratákat, mind az ő sztálini kritikájukat élesen bírálja. *A szocializmus bölcseletében* már az utóbbi elutasítása a domináns; Sztálin helyett a „bolsevizmus” a bírálat tárgya, ami ott és akkor a későbbi sztálinizmus-fogalom szinonimája volt, lényegében (utólag vitatható módon) azonosítva Lenin és Sztálin politikai praxisát és ideológiáját. A József Attila-cikk bolsevizmus-értelmezése még a nagy perek, a terror és a Gulag, illetve ismertté válásuk előtt született, tehát e tekintetben is fájdalmas megérzés jellemzi.

A József Attila-i értelmezésű bolsevizmus szerint a fennálló társadalmi problémák megoldása csak két út közötti választásként realizálódhat, azaz vagy a fasiszmus, vagy a bolsevizmus uralma következik, ez azonban *A szocializmus bölcselétében* a költő szerint rossz alternatíva. A probléma legfőképpen abból adódik, hogy a közösségbe szervező öntudat kialakulásához a bolsevizmus elegendőnek tartja a fegyverek és a gépi eszközök meglétét, míg a marxizmus ugyan nem veti el a harcot, de ennek elérése érdekében a kikényszerített megoldásokat nem fogadja el. József Attila gondolkodásában a történelem alakulása elválaszthatatlan az emberi öntudat kialakulásától, míg a bolsevizmus éppen egy olyan folyamat eredménye, amelynek kialakulása még az öntudat zavarodottságáról tanúskodik. Tanulmányában a hangsúly tehát azon van, hogy a bolsevizmus képviselői tevékenységükkel az eredeti célkitűzéseknek az ellenkezőjét érik el, ugyanis éppen e mozgalom válik a fasiszta szervezkedések indítójává. A sztálini módszerek lényegében József Attila kommunista mozgalomba kerülésének időszakában váltak a Szovjetunióban és az európai kommunista mozgalmakban manifesztté. A diktatórikus és voluntarista hatalomkoncentrálás, a torz államvezetés, illetve az ettől elválaszthatatlan sztálini személyi kultusz elfogadása és igazolása az akkori nemzetközi kontextusban, az illegális párt szigorú keretein belül viszonylag hamar teret és „hitelt” nyert. Ebből ábrándult ki József Attila, bolsevizmuskritikája ugyanakkor – számos korabeli értelmiségihez hasonlóan – a szocializmus alapértékeinek és perspektívájának védelmével, továbbra is szenvedélyes kapitalizmuskritikával párosult.

A bolsevizmusról szóló nemzetközi és hazai szakirodalom bibliográfiája természetesen nem fér el e keretek között, csak néhány kézi- és alapkönyvre utalunk, amelyek bőszes bibliográfiával rendelkeznek: ARENDT, Hannah, *A totalitarizmus gyökerei* [1958], Budapest, Európa, 1992.; BÉLÁDI László–KRAUSZ Tamás, *Életrajzok a bolsevizmus történetéből*, Budapest, ELTE Állam- és Jogtudományi Kar Állam- és Politikatudományi Intézet, 1987.; *Egy remény változatai : Fejezetek a szocializmusgondolat történetéből*, szerkesztette KAPITÁNY Ágnes, KAPITÁNY Gábor, Budapest, Magvető, 1990.; FURET, François, *Egy illúzió múltja : Esszé a 20. század kommunista ideológiájáról* [1995], fordította MIHANCsik Zsófia, Budapest, Európa, 2000.; *A magyar szociáldemokrácia kézikönyve*, főszerkesztő VARGA Lajos, Budapest, Napvilág, 1999.; *Útkeresések : A magyar szociáldemokrácia tegnap és ma*, szerkesztette FEITL István, FÖLDES György, HUBAI László, Budapest, Napvilág, 2004.; KRAUSZ Tamás, *Lenin : Társadalomelméleti rekonstrukció*, Budapest, Napvilág, 2008.; KISS Endre, *Marx lábnyomai... és átváltozásai*, Budapest, Gondolat, 2013.; BARTHA Eszter, *Történetírás és ideológia: vita a totalitarizmusról*, *Múltunk*, 2013, 3. sz. 6–38. p.,

www.multunk.hu/index.php?option=com_docman&task=cat_view&gid=185&Itemid=18

Tárgyi és szövegmagyarázatok

A Marx-hivatkozások forrásai

MARX, Karl, *Der historische Materialismus : Die Frühschriften*, 1–2. kötet, herausgeben von Siegfried Landshut und Jacob Peter Mayer, Leipzig, Kröner, 1932, (Kröners Taschenausgabe, 91–92). [=Marx 1932]

József Attila saját lábjegyzetéből kiderül, hogy Marx *A tőke* c. művét a következő kiadásból használta s fordította szabadon: MARX, Karl, *Das Kapital: Kritik der politischen Oekonomie: 1. Bd.: 1. Buch: Der Produktionsprozess des Kapitals*. Volksausgabe hrsg. von Karl Kautsky. Stuttgart, 1914. XLVIII + 768. p. [=Marx 1914]

Azóta Marx és Engels művei számos kiadásban és gyakran sorozat-szerűen jelentek meg Magyarországon. A releváns sorozatot a Kossuth Kiadó Marxizmus–Leninizmus Klasszikusainak Szerkesztősége adta ki az 1950-es évek végétől, ennek a sorozatnak a betűjelzése: MEM. (Például: Karl MARX és Friedrich ENGELS *Művei : 2. kötet, 1844–1846*, sajtó alá rend. a Marxizmus–Leninizmus Klasszikusainak Szerkesztősége, Budapest, Kossuth, 1958. [=MEM 2]) Vannak e sorozaton kívül, de ugyanitt közreadott munkák, amelyek közül a *Frühschriften* magyar kiadása különösen fontos: MARX, Karl, *Gazdasági-filozófiai kéziratok 1844-ből*, sajtó alá rend. a Marxizmus–Leninizmus Klasszikusainak Szerkesztősége, Budapest, Kossuth, 1962. Több kiadásban is megjelent: MARX, Karl: *A tőke. A politikai gazdaságtan bírálata. I.* Budapest, Kossuth, 1961. [= MEM 23.] *A tőke* eme 1961-es kiadása volt az, amit a két fordító közül a még élő Nagy Tamás átnézett és jóváhagyott. Az 1973-as kiadás (MEM 23-24-25) ezt a fordítást vette át. *A tőke* ez idáig utolsó magyar kiadására 1978-ban került sor, szintén a Kossuth Kiadó jóvoltából.

*

Az egyes idézetek és hivatkozások magyarázata sormegjelölésekkel

5 „a bolsevizmustól eliszonyodó tömegekre támaszkodó fasizmusok”

Az izmus-fogalom az orosz *bolsinsztvo* = 'többség', *bolsevik* = 'többségi' szóból ered s ment át a nemzetközi nyelvhasználatba. A XX. századi orosz, illetve nemzetközi munkásmozgalom egyik

irányzata. Eredetileg a Lenin nevéhez köthető orosz szociáldemokrata irányzat önelnevezése, amely onnét ered, hogy az Oroszországi Szociáldemokrata Párt II., londoni kongresszusán 1903-ben a küldöttek többsége végül forradalmi álláspontot képviselt, míg a kisebbség (a mensevikek) ezt ellenezte. A konkrét ellentétek a párt szervezeti szabályzata körüli vitákban jutottak felszínre és kifejezésre: Lenin a párt élcsapat szerepét egyebek mellett úgy látta realizálhatónak, ha a párttagságot szigorú feltételekhez kötik, eltávolítják a kispolgárinak minősíthető elemeket, s a baloldali sajtót, sőt irodalmat is „pártosság” jellemzi. A bolsevikok következetesen osztályharcos, forradalmi irányzatként identifikálták önmagukat s ennek jegyében vettek részt az 1905-ös, majd az 1917-es forradalmakban, illetve szálltak szembe az első világháborúra készülődéssel és orosz politikával. A mensevikeket opportunizmussal, megalkuvással vádolták, s fokozatosan kiszorították a szociáldemokrata pártból, amely hamarosan a „bolsevik” jelzöt is fölvette a nevébe. A fogalom József Attila utáni konnotációit nem tárgyalhatjuk, de – a kritikai kiadás mai és jövőbeli olvasói számára – érdemes rögzíteni, hogy a XX. század derekától kezdve a „bolsevizmus” a konkrét történelmi keretből kilépve az államszocializmusok, a pártállami diktatúrák egyik oldalról apologetikus, másik oldalról pejoratív fogalmává rögzült. A „szocializmus”, a „kommunizmus”, a „leninizmus”, a „bolsevizmus” és „sztálinizmus” azonosítása egyrészt magától Sztálintól ered (lásd előadásait 1924 áprilisában a Szverdlov-egyetemen: in: SZTÁLIN, J. V., *A leninizmus kérdései*, Budapest, Szikra, 1953. Vö.: Sziklai 2007 147. p.), másrészt a baloldallelens ideológiák és az ún. totalitáriánizmus-elmélet negatív paneljévé szürkült.

8 **„régí szólás, hogy elhallgatnak a múzsák, ha a puskák megszólalnak”**

Szabados átfogalmazás Cicero *Pro Milone* című beszédéből. Eredetileg: „silent leges inter arma.” Pápai Páriz Ferenc (1649-1716) szövegű fordításában: „a hadnak idején nem folynak a törvények”. Ebből alakult át szállóigévé: „inter arma silent Musae” – „Háborúban hallgatnak a Múzsák”; forrás: <http://szolasokeskozmondasok.hupont.hu/21/latin-kozmondasok>, illetve Kardos Tibor jegyzete *Ki volt Mátyás király* című művéhez: <http://www.elib.hu/05900/05982/html/ftn/ftn0002ftn49.html>

9 **„Sűrűn idézgetik Marx Károly szavait is: »A kritika fegyvere semmiesetre sem pótolhatja a fegyverek kritikáját, az anyagi erőt anyagi erővel kell megdönteni...«”**

N. Horváth Béla József Attila saját fordításának véli, mivel a *Die Macht* szót „erő” és nem „hatalom” jelentésben adta vissza.

(N. Horváth Béla 2008, 262-263. p.). A forrás Marx: *A hegeli jog-filozófia kritikájából. A hegeli államjog kritikája* (Aus der Kritik der Hegelschen Rechtsphilosophie. Kritik des Hegelschen Staatsrechts [261-313. p.]) című írása, amely a szerző befejezetlen, kéziratban maradt munkája 1843-ból. Először 1927-ben a *Marx-Engels Gesamtausgabe* [MEGA] I. rész, I. kötet I. félkötetében Frankfurtban jelent meg német nyelven. Marx Hegel filozófiájának kritikáját egy nagyszabású munkában tervezte megvalósítani, ennek képezte volna részét a torzóban maradt írásmű. A kéziratához – önmaga számára is tisztázandó a nézeteit – 1843 legvégén–1844 elején, párizsi emigrációja első hónapjaiban írt egy bevezetést, amely sűrített formában összegezte addigi eredményeit. *A hegeli jogfilozófia kritikájához. Bevezetés* címmel ellátott írása 1844. február végén jelent meg a *Deutsch-Französische Jahrbücher*ben. (Marx-Engels Művei = MEM 1, Budapest, Kossuth, 1957, 378-391., 620. p.). A „Bevezetés” az idők során az egyik leggyakrabban idézett Marxművé vált. József Attila a német szöveget a könyvtárában meglévő Karl Marx: *Der historische Materialismus. Die Frühschriften* című 1932-es Kröner-féle kiadásból idézte. (Tasi 1996, 34., 82. p. 110-es jegyzet.) Az eredeti szöveg: „Die Waffe der Kritik kann allerdings die Kritik der Waffen nicht ersetzen, die materielle Gewalt muß gestürzt werden durch materielle Gewalt, allein auch die Theorie wird zur materiellen Gewalt, sobald sie die Massen ergreift. Die Theorie ist fähig, die Massen zu ergreifen, sobald sie *ad hominem* demonstriert, und sie demonstriert *ad hominem*, sobald sie radikal wird.” Karl Marx: Zur Kritik der Hegelschen Rechtsphilosophie. Einleitung. In: *Der historische Materialismus. Die Frühschriften*, I-II. Hrsg. von S. Landshut und J. P. Mayer, unter Mitwirkung von F. Salomon, Leipzig, Alfred Kröner Verlag, 1932, Bd. I., 272. p. Az idézett helyek tartalma kivonatolva magyarul is megvolt a könyvtárában: *Marx és Engels filozófiai és politikai fejlődése. Levélváltásuk 1. sorozata. 1844-1853.* Ford. Dr. Rainer Ottó. Bev., jegyz. Bolgár Elek. Wien 1922. 18-19. p.; Tasi 1996. 35. A „Bevezetés” sorai a magyar olvasók előtt korábban sem voltak ismeretlenek, korai értelmezésükre és az életműben való elhelyezésre Jászi Oszkár is vállalkozott: „»A hegeli jogbölcselet kritikájához« című befejezetlen művében még teljesen ideológiai alapon áll. Mily különös ellentétben van pl. a történelmi materializmus az egyént és öntudatát teljesen megvető fölfogásával, mely az egész történelmet lélektani hatások figyelembe vétele nélkül akarja fölfogni, ez a hely: »A kritika fegyvere természetesen nem pótolhatja a fegyverek kritikáját, az anyagi erőt anyagi erővel kell megdönteni, de az elmélet is anyagi erővé válik, mihelyt a tömegeket magával ragadja. Az elmélet képes magával ragadni a tömegeket, mihelyt ad hominem demonstrál és ad hominem demonstrál, mihelyt ra-

dikálissá lesz.« Vö. *Zur Kritik der Hegel'schen Rechtsphilosophie*. Stuttgart, 1902, gyűjteményes kiadás, 392. p.” (JASZI Oszkár, *A történelmi materializmus állambölcselete*, Budapest, Grill Károly, 1908, 139-140. p.) Az idézett marxi szövegrész újabb magyar fordításban: „A kritika fegyvere persze nem pótolhatja a fegyverek kritikáját, az anyagi hatalmat anyagi hatalommal kell megdönteni, ám az elmélet is anyagi hatalommá válik, mielőtt a tömegeket megragadja. Az elmélet akkor képes a tömegek megragadására, ha *ad hominem* demonstrál, és akkor demonstrál *ad hominem*, ha radikálissá lesz.” (MARX, Karl: *A hegeli jogfilozófia kritikájához* : Bevezetés, MEM 1, 384-385. p.) Értékelése az újabb szakirodalomban: ÁGH Attila: *A marxi történeletfilozófia kialakulása*, Budapest, Akadémiai, 1975, 183-268. p.; OJZERMAN, T. I.: *A marxista filozófia kialakulása*, Budapest, Kossuth, 1978, 181-198. p.)

13 **„a bolsevisták szerint nincsen más választás, mint fasizmus, vagy bolsevizmus.”**

Ez vélhetően József Attila saját megfogalmazása számos bolsevik nyilatkozat, publikáció, brosúra, Sztálin- és Zinovjev-beszéd, illetve a róluk szóló híradás alapján. Egyelőre nem találtunk közvetlen forrást. Mivel az 1930-as évek elejéig ez általános meggyőződése volt a bolsevik politikának és a Kominternnek, a történelmi alternatíváról másként gondolkodó szociáldemokratákat árulóknak, szociálfasisztáknak bélyegezték. Ezt a felfogást is elutasítja ekkor a költő, itteni érvelése rokon az *[E sorok írója költő...]* kezdetű József Attila-töredék érvelésével is (lásd a töredék szövegénél).

19 **„Van ország, amelynek majdnem mindegyik pártja fölveszi a szocialista elnevezést”**

Utalás a francia népfontra. 1934. február 6-án Franciaországban fasiszta puccskísérlet történt, az utcákon éjfélig tartott az összecsapás az Action Française és a rendőrség között, ami 15 ember életét követelte. Válaszul a baloldal február 12-ére országos sztrájkot szervezett, 4,5 millió ember vett részt benne. 1934. július 27-én a baloldali pártok akcióegységbe tömörültek. Tagjai: a Francia Szocialista Párt (SFIO), a Francia Kommunista Párt (PCF), a Radikális Szocialista Párt (PR), a Republikánus Szocialisták és további 98 baloldali és/vagy szocialista párt-, szak- és társadalmi szervezet csatlakozott a népfronthoz. (*Munkásmozgalom-történeti Lexikon*, szerkesztette VASS Henrik, Budapest, Kossuth, 1976, 181-184., 464. p.)

32 **„A bolsevizmus [...] politikai tevékenységével is az ellenkezőjét éri el annak, amit akart, tudniillik a fasiszta szervezkedéseket indítja útnak.”**

Ez vélhetően József Attila megfogalmazása, bár meglehetősen közkeletű – ugyanakkor erősen vitatható – vélekedés volt s maradt. Folytatja a tanulmány indító gondolatát: „a bolsevizmustól eliszonyodó tömegekre támaszkodó fasizmusok diadalmaskodnak” (3-4. sor). Lásd erről az 1980-as évek – Ernst Nolte írásai nyomán kirobbant – német Historikerstreit-jét, történészvitáját és a nemzetközi, illetve magyar szakirodalmat. A felfogás lényege, hogy a fasizmus csak válaszreakció lenne a bolsevizmus fenyegetésére. Számos mértékadó történész, köztük magyarok (pl. Ormos Mária, Krausz Tamás, Harsányi Iván, Székely Gábor) sokoldalúan vitatkoznak e tétellel, de ennek részletezése szétfeszítené e jegyzet kereteit.

- 37 „a [...] marxi tétel szószerint így hangzik: **„A kritika fegyvere semmi esetre sem pótolhatja a fegyverek kritikáját, az anyagi erőt anyagi erővel kell megdönteni, azonban az elmélet maga is anyagi erővé lesz, amint a tömegeket megragadja.”**

Lásd a 8. sorhoz írottakat.

- 50 „*Marx* ugyanabban a tanulmányában (*Zur Kritik der Hegelschen Rechtsphilosophie*) alább a következőket mondja: »Az elmélet egy népben mindig csak annyira valósul meg, amennyire az szükségleteinek megvalósulása.« És lejjebb [sic]: »Nem elegendő, hogy megvalósulásra törjön a gondolat, *magának a valóságnak is gondolatra kell törnie*« – más szóval: nem elegendő, hogy át akarják alakítani az emberek a világot, a világot ehhez meg is kell érteniök. És ahhoz – mondja tovább Marx –, *hogy egy osztály, amely a világot át akarja alakítani és meg is érti, ezt a szerepet játszassa, az egész társadalmat magával kell ragadnia.*”

Az eredetiben: „Die Theorie wird in einem Volke immer nur so weit verwirklicht, als sie die Verwirklichung seiner Bedürfnisse ist.” Uo. 273–274. p. Lásd: MEM 1, 386-388. p. „Es genügt nicht, daß der Gedanke zur Verwirklichung drängt, die Wirklichkeit muß sich selbst zum Gedanken drängen.” Uo. 274. p. József Attila érvei (és idézési helyei) emlékeztetnek Jászi Oszkár idézett gondolatmenetére.

- 95 „A bolsevista elmélet [...] *Marxra* hivatkozik és azt állítja, hogy a fegyverek és a gépi eszközök birtokában fölpítheti egy párt a munkásosztály többségére támaszkodva a szocialista társadalmat. És fölvesz – legalább egy vagy két emberöltőre szóló – átmeneti időszakot, amikor egyetlen párt kezében egyesíti a polgári diktatúrák politikai hatalmát a polgári tőkés gazdasági parancsuralmával. És ettől elvárja egy olyan emberi

nemlétezőknek, hogy nem léteznek.” Vö.: HAMLIN, D. W.: *A nyugati filozófia története*, Holnap, 1998. 36. p.

134 „**De mi az ember lényege? – kérdi és válaszol [Marx]: A társadalmi viszonyok összessége.**”

„Feuerbach a vallási lényeket feloldja az *emberi* lényekben. De az emberi lények nem valami az egyes egyénben benne lakozó elvontság. Az emberi lények a maga valóságában a társadalmi viszonyok összessége.” Az eredetiben: „Feuerbach löst das religiöse Wesen in das menschliche Wesen auf. Aber das menschliche Wesen ist kein dem einzelnen Individuum innewohnendes Abstraktum. In seiner Wirklichkeit ist es das Ensemble der gesellschaftlichen Verhältnisse.” Uő: *Die deutsche Ideologie*. A. Thesen über Feuerbach. In: i. m. Bd. II., 4. p. In: MEM 3, 9. p.

136 „**Amikor azt mondja Marx, hogy fejről a talpára állította Hegel filozófiáját**”

Nem szó szerinti idézet, hanem hivatkozás Marxra: „A dialektika Hegelnél a fejetetején áll. Talpára kell állítani, hogy a misztikus burokokban felfedezzük a racionális magvat.” In: *A tőke I.*, MEM 23, 23. p.

142 „**A marxi filozófia szerint tehát azért oly fontos a történelemben a termelési eszközök szerepe, mert azok testesítik meg láthatóan, félre nem érthetően és határozottan az embereknek, a történelem alanyainak valóságos szellemét, reális, tárgyi logikáját.**”

A „termelési eszköz” marxi meghatározása: „A *munkafolyamatban* tehát az ember tevékenysége a munkaeszköz révén végigviszi a munkatárgy eleve célul kitűzött változtatását. A folyamat a *termékben* ér véget. Terméke *használati érték*, formaváltoztatással emberi szükségletekhez alkalmazott természeti anyag. A munka egyesült a munka tárgyával. A munka tárgyasult és a tárgy megmunkálódott. Ami a munkás oldalán nyugtalanság formájában jelent meg, az most nyugvó tulajdonságként, a lét formájában jelenik meg a termék oldalán. A munkás szőtt és terméke a szövevény. Ha az egész folyamatot eredménye, a termék álláspontjáról tekintjük, mindkettő, a *munkaeszköz* és a *munkatárgy termelési eszközként*, s maga a munka *termelő munkaként* jelenik meg.” MARX, Karl, *A tőke. A politikai gazdaságtan bírálata. I.* Budapest, Kossuth, 1961, 173. p.

A „termelési eszköz” fogalmának korabeli értelmezése a költő által is ismert *Társadalmi Lexikonban*: „Termelőeszközök alatt értjük a földet, a bányát, a házat, a gépeket, a tőkét, a nyersanyagot, egy szóval mindazt, amire szükség van abból a célból, hogy munkát kifejtessünk és javakat előállíthassunk” A szócikke részletezi,

hogy a termelési eszközök magántulajdona és koncentrációja az oka a mai társadalom állapotának és a bérmunkásságnak. A termelőeszközök társadalmosítása nem azonos az államosítással; a termelőeszközök társadalmosítása megszüntet minden kiváltságot, kizsákmányolást és bérmunkát, ami az osztály nélküli társadalom alapja. In: *Társadalmi lexikon*, szerkesztette MADZSAR József, Budapest, Népszava könyvkereskedés, 1928, 659. p.

- 167 **[Lábjegyzetben:] »Például különösnek látszik, hogy a halat, amelyet még nem fogtunk meg, a halfogás termelési eszközének nevezzük. Eddig azonban még nem találták ki azt a művészetet, hogy halakat fogjanak olyan vizekben, amelyekben nem fordulnak elő.« (Marx: „Das Kapital”, I. S. 137., Volktausgabe, Stuttgart, 1914.)**

Marx jegyzete vélhetőleg József Attila fordításában. Az eredeti: „Es scheint seltsam zum Beispiel, den Fisch, der noch nicht gefangen ist, ein Produktionsmittel für den Fischfang zu nennen. Bisher ist aber noch nicht die Kunst erfunden, Fische in Gewässern zu fangen, in denen sie sich nicht vorfinden.” Modern fordítás és kiadás szerint: „Paradoxnak látszik, ha például a halat, amelyet még nem fogtak ki, a halászat termelési eszközének nevezzük. De eddig még nem találták fel azt a művészetet, hogy halat fogjanak olyan vizekben, amelyekben nincs.” MEM 23, 173. p. 6. jegyz.

- 155 **„Különben maga Marx hozza föl a »Tőke« című művének a Munkafolyamatról szóló fejezetében, hogy a takács szövőmunkája lényegében ott különbözik a pók tevékenységétől, hogy a takács elméjében, tehát eszmeileg, képzeletben, azaz ideálisan a termék már megvan és ott lebeg a munkás szeme előtt. Marx szerint az emberek érzéki léten alapuló objektív logikája testesedik meg a termelési eszközökben és azért függ a gazdasági alaptól a kulturális és politikai felépítmény, mert az emberek tárgyi logikájától elválaszthatatlanul függ szubjektív, vagyis alanyi logikájuk. Az emberek objektív logikájának anyagi tárgyakban megtestesült jelei a termelési eszközök és ez az objektív logika nyilatkozik meg a társadalmi munkamegosztásban is.”**

Nem szószerinti idézet, vö. Marx: I. m. 171. p.

- 177 **„ahogy Marx mondja, »önmagát elidegenítve«.”**

Vö. MARX, Karl, *Gazdasági-filozófiai kéziratok 1844-ből*, 1962, 46-51. p.

- 195 **„Érzéki léten alapuló tárgyi, emberi logikát mondom, mert a Marx-tól támadott idealista filozófiák éppen az érzéki emberi**

léttől vonatkoztattak el. De hogy végig az emberi tudatról, amely az emberi cselekedetek formai forrása, van szó, azt mutatja a metafizikai materializmusokkal való szembefordulása. Azzal rója meg őket, hogy az ember cselekvő oldalának kifejtését átengedték az idealistáknak. Holott, jöllehet a körülményekhez képest, az emberek maguk csinálják történelmüket.” Nem idézet, csak interpretáció: „Az emberek maguk csinálják történelmüket, de nem szabadon, nem maguk választotta, hanem közvetlenül készen talált, adott és örökölt körülmények között csinálják. Valamennyi holt nemzedék hagyománya lidércnyomásként nehezedik az élők agyára.” MARX, Karl, *Louis Bonaparte Brumaire tizennyolcadikája*, MEM 8, 1962, 105. p.

- 211 „Lenin azt mondta: »Szovjethatalom plusz villamosítás, – ez a szocializmus!« Ha ilyen egyszerű volna a dolog! A bolsevikiek elfeledték, hogy az importált gépi eszközökkel együtt nem importálhatják annak a társadalmi közösségnek a szellemét, objektív tudatát, amely azokat létrehozta!”

Az eredeti Lenin-idézet: „Ha Oroszországot nem helyezük az eddigittől eltérő, fejlettebb technika alapjára, szó sem lehet a népgazdaság helyreállításáról és a kommunizmusról. A kommunizmus a szovjethatalom plusz az egész ország villamosítása, mivel villamosítás nélkül az ipar fellendítése lehetetlen.” V. I. LENIN: *Az OK(b)P Moszkva kormányzósági konferenciája : Külső és belső helyzetünk és a párt feladatai : Beszéd 1920. november 21-én*. In. V.I. LENIN *Összes Művei*, Budapest, Kossuth [= LÖM] 42, 1974. 28. p. Eredeti orosz megfogalmazásban: „Коммунизм – это есть Советская власть плюс электрификация всей страны.” Német fordításban: „Kommunismus – das ist Sowjetmacht plus Elektrifizierung des ganzen Landes.” Egy másik eredeti Lenin-idézet: a szovjetek VIII. kongresszusán, amely jóváhagyta Oroszország villamosításának tervét, a GOELRO-t, 1920 decemberében tartott felszólalásában így fogalmazott: »Kommunizmus - ez annyi, mint szovjet hatalom plusz az egész ország villamosítása«. Idézi pl. *A kommunizmus nagy építkezései : A béke nagy műve*, Budapest, Magyar-Szovjet Társaság Lap és Mozgalmianyag Kiadó Vállalat, 1951. 31. p. Hogy József Attila honnét vette a – persze pontatlan – Lenin-idézetet, egyelőre nem tudjuk, mindenesetre sok szekunder forrás állhatott a rendelkezésére. Lenin mondását és értelmét boncolgatja az 1928-as *Társadalmi lexikon* „Oroszország” szócikke is (i. m. 551. p.). A Szovjetunió gazdasági életére vonatkozó korabeli Magyarországon is hozzáférhető szakirodalom: MOLOTOV, Vjacseszlav, *A második orosz öt éves terv*, fordította SZANTÓ Róbert, Budapest, 1932.; MALEVSKY – MALEVITSCH, *Russia*, New York, 1933.; MAXWELL, Bertram, *The Soviet State*, Topeka – Kansas, 1934. Németh László

említett munkái is foglalkoznak e témával. A legvalószínűbb azonban, hogy a költő a kolozsvári *Korunk* 1932. decemberi számából vehette át a mondást, amelyben *Tizenöt év Szovjet-Oroszország* címmel jelent meg Louis Fischer amerikai újságíró tanulmánya. Ebben szerepel a következő mondat: „A villany energiatelepek százai, köztük pár olyan gigászi méretű, mint a Dnjeprostroji töltik meg lassan étellel Lenin formuláját: »elektromosság plusz Szovjet-hatalom a szocializmus.«” A közlés kopfja: „A szerző, mint amerikai polgári lapok, elsősorban a *Nation* tudósítója, hosszú évek óta él a mai Oroszországban. Alábbi cikkét a berlini *Das Tagebuch* november 5-i számából vettük.” (KORUNK 1932. december 881-889. p. /886./ p.; internetes kiadás: <http://korunk.org/?q=node/8&ev=1932&honap=12&cikk=5857>.) A *Korunk* nem jelzi, hogy ki fordította a tanulmányt. Viszont bizonyos, hogy József Attila ismerhette ezt az írást, hiszen ugyanebben az 1932. decemberi számban jelent meg *Invokáció* c. verse (Uo. 900. p.), továbbá a „kommunizmus”-t „szocializmus”-sal fölcserélő József Attila-i hivatkozás szintén ennek a fordításnak a felhasználását sejteti. (Korábban is megjelentek tanulmányai a *Korunkban*: a *Kassák Lajos 35 verse* – 1931. szeptember; a *Természettudomány és marxizmus* – 1932. május; *Kína* – 1932. július–augusztus; *Kapitalista tervgazdaság vagy marxista elmélet?* – 1932. szeptember.) Ami a fogalomcserét illeti: nem biztos, hogy fordítási tévedés: a korabeli magyar sajtó-, illetve cenzurális viszonyok között legális hazai, illetve nyilvánosan hozzáférhető külföldi folyóirat pozitív konnotációban nem használhatta a „kommunizmus” fogalmát, míg a „szocializmus” – az MSZDP és folyóirata, a *Szocializmus* legalitása is erre vall – nem volt tabu.

Recepciótörténet

Bibliográfia

Esetenként olyan publikációkat is felsorolunk az alábbi bibliográfiában, amelyekben fontos idézetek szerepelnek az eredeti tanulmányból vagy ugyan cím szerint nem foglalkoznak *A szocializmus bölcseletével*, de a benne foglalt problematikával és a szerzői, illetve a tágabb kontextussal annál inkább.

1938

SZÉLPÁL Árpád, *A szocialista költő*, SZÉP SZÓ, 21. sz., 1938. 1. füzet (január–február), VI. kötet, 97–103. (99., 101.) p. [tematikus szám, címe: *József Attila emlékének*] = *Szép Szó; József Attila emlékszáma 1938 Hasonmás kiadás*, Budapest, Szépirodalmi, 1987. In: *Kortársak József Attiláról : 2. kötet, 1938–1941*, szerkesztette BOKOR László, sajtó alá rendezte és jegyzetekkel ellátta TVERDOTA György, Budapest, Akadémiai, 1987 (Új Magyar Múzeum : Irodalmi Dokumentumok Gyűjteménye, 14). [=KJA2] 1008–1013. p.

1947

FEJTŐ Ferenc, *József Attila, az útmutató*, SZOCIALIZMUS, 1947. 2–4. sz. 114–124. p.; 5. sz. 214–221. p. [Összefoglaló írás a költő gondolkodói pályájáról is, de *A szocializmus bölcselete* nincs cím szerint megemlítve.]
 = Fejtő 1948, (Budapest, [s. a.], Népszava kiadó, Világosság nyomda, (Irodalomról szocialistáknak). [A cikk különytípusa])
 = Fejtő 1953. [A cikk füzetbeli újraközlése Újvidéken.]
 = Fejtő 1992, 156–181. p.
 = Fejtő 2005b, 5–32. p.

1948

NÉMETH Andor, *József Attila és kora : Harmadik rész : Férfikor : A semmi ágán*, CSILLAG, 1948. 7. sz. (június), 10–18. (17.) p. [A sorozat 7. folytatása; Németh A 1947–1948]

= Németh A 1989, 256–277. (272–273.) p.

[Németh Andornak volt egy korábbi szövegezésű 1944-es könyve is a költőről: *József Attila*, Budapest, Cserépfalvi, 1944. Ennek az első kiadásnak új változata: NÉMETH Andor, *József Attila*, második, javított kiadás, Budapest, Akadémiai, 1991, (Egyéniség és Alkotás). Ezekben szintén szerepel „A semmi ágán” című fejezet, de itt nem tesz említést a *Szocializmusról* és *A szocializmus bölcséletéről*. A kiadás utószavában Rónay László azt írja, hogy ez az 1991-es változat az első, 1944-es kiadás szövege, s hogy majd ennek átdolgozott, bővített, de alapkonceptióját sok vonatkozásban megőrző változata az 1947–1948-as *Csillag* hasábjain folytatásokban jelent meg *József Attila és kora* címen.]

1953

FEJTŐ Ferenc, *József Attila, az útmutató*, Újvidék, „Testvériség–Egység”, 1953. [A kötet három Fejtő-tanulmányt tartalmaz: *József Attila, az útmutató* {Az 1948-as különlenyomat szövege}; *József Attila Ars Poetica-ja*; *József Attila költészete*]

1958

SZABOLCSI Miklós jegyzetei *A szocializmus bölcselete* c. tanulmányhoz.
In: JAÖM3 1958, 374–375. p. [Az eredeti szöveg: 147-153. p.]

1959

RÉVAI József, *József Attila-problémák*, MTA NYELV- ÉS IRODALOMTUDOMÁNYI OSZTÁLYÁNAK KÖZLEMÉNYEI, 14. évf. 1959. 1–4. kötet, 5–34. (26.) p. [Az Osztály 1958. október 23–24. között rendezett József Attila-ülésszakának előadása]

= Révai 1960, 363-403. (392-393.) p.

= Révai 1968, 324–359. (349-350.) p.

= Révai 1974, 47–91. (79.) p.

1963

GYERTYÁN Ervin, *Költőnk és kora : József Attila költészete és esztétikája*, Budapest, Szépirodalmi, 1963, 176-178. p.

VÉRTES György, *József Attila és az illegális kommunista párt : Adalékok József Attila életéhez*, IRODALOMTÖRTÉNETI KÖZLEMÉNYEK, 1963. 2. sz. 193–218. (209.) p.

= Vértés 1964, 114–116. p.

MÉSZÁROS, István, *Attila Jozsef e l'arte moderna*, Milano, Lerici, 1964, (Poeti Europei : Saggi e Prose, 1). [1958-ban írta, de csak ekkor jelent meg olaszul.] Magyarul: *József Attila és a modern művészet* [1958], [olaszból] fordította CSALA Károly, az utószót írta AGÁRDI Péter és ANDOR László, Budapest, Argumentum–Lukács Archívum, 2004. (Alternatívák), 242-243. p.

FORGÁCS László, *József Attila esztétikája : Tanulmánygyűjtemény*, Budapest, Magvető, 1965, (Elvek és utak), 174–187. p.

TAMÁS Attila, *József Attila (1905–1937)*. In: *A magyar irodalom története 1919-től napjainkig*, szerkesztette SZABOLCSI Miklós, (A magyar irodalom története, főszerkesztő SÖTÉR István, VI.), Budapest, Akadémiai, 1966, 332-384. (351.) p.

GYERTYÁN Ervin, *József Attila alkotásai és vallomásai tükrében*, Budapest, Szépirodalmi, 1966, (Arcok és Vallomások), 137. p.
= 2. kiadás, 1970.; 3. kiadás, 1974.; 4. kiadás, 1986.

BÁLOGH László, *József Attila*, Budapest, Gondolat, 1969, (Nagy magyar írók), 152-160. p.
=2. kiadás, 1970.; 5. kiadás, Lakner Lajos utószavával, Debrecen, Déri Múzeum – Debreceni Egyetem Kossuth Egyetemi Kiadója, 2005.

AGÁRDI Péter, *A szocializmus mint költészet : A két világháború közötti marxista kritika József Attila-képéről*. In: Illés L – József F 1975, 81–140. (118.) p.
= Agárdi P 1985, 193–257. (229.) p.

SZUROMI LAJOS, *József Attila: Eszmélet*, Budapest, Akadémiai, 1977. (Irodalomtörténeti füzetek, 93), 10. p.

1978

TÜTŐ László, *A proletárköltő társadalomfilozófiája : József Attila marxizmusa*, MAGYAR HÍRLAP, 1978. május 21. 9. p. [Tömör összefoglalás a költő fő bölcséleti tételeiről, bár *A szocializmus bölcsellete* cím szerint nincs megemlítve.]

1982

AGÁRDI Péter, *Értékrend és kritika : Fejtő Ferenc irodalomszemlélete a 30-as években*, Budapest, Gondolat, 1982, 56-61., 300-302. p.

1985

GYERTYÁN Ervin, *Egy konfliktus és legendái*. In: Gyertyán 1985a, 56–109. (93., 100.) p. [A tanulmány 1966-ban készült, de ez az első publikálása.]

1986

FEJTŐ, François, *Mémoires : De Budapest à Paris*, Paris, Calmann Lévy, 1986. [Lásd magyarul: 1990 és 2007.]

1988

MIKLÓS Tamás, *József Attila metafizikája*, Budapest, Magvető, 1988, 133.; 135.; 138–140.; 142-147.; 171.; 175.; 179.; 303.; 325-326. p.

HORVÁTH Iván, *József Attila és a párt*, GONDOLAT-JEL [Szeged, a JATE BTK KISZ-szervezetének időszakos kiadványa] 1988. 1. sz. 24–32. (27–28.) p.; H. I., *Újabb jegyzetek József Attila párttagságának megszakadásáról*, GONDOLAT-JEL [Szeged] 1988, 2. sz. 68-75. p.; = 2000 [c. folyóirat] 1989. 4. sz. 52-60. (54.) p.; p.; In: „*Miért fáj ma is*” : *Az ismeretlen József Attila*, szerkesztette HORVÁTH Iván és TVERDOTA György, Budapest, Balassi – Közgazdasági és Jogi, 1992, 297-324. (304-306.) p. [átdolgozott, végleges szövegváltozat. „A tanulmány legelső változata 1987-ben a hetvenéves Vásárhelyi Miklós tiszteletére három példányban kiadott kéziratos *Emlékkönyvben* jelent meg”, i. m. 323. p.]

GARAI László, *József Attilát „felszociáldemokratázzák”*, ÉLET ÉS IRODALOM, 1988. augusztus 12., 4. p. [Vita Fejtő Ferencsel és Horváth Ivánnal]

GYERTYÁN Ervin, *A királynőt megölni nem kell...*, ÉLET ÉS IRODALOM, 1988. szeptember 2. 4. p.[Vita Garai Lászlóval; a József Attila-tanulmány címének említése nélkül idéz *A szocializmus bölcselétéből*]

- HORVÁTH Iván, *Írásban benyújtott hozzászólás Miklós Tamás kandidátusi értekezésének vitájához*, IRODALOMTÖRTÉNETI KÖZLEMÉNYEK, 1989. 1. sz. 113–117. (115.) p.
- VERES András, *Senkifia – mindenkié? : József Attila utóélete*, MAGYAR HÍRLAP, 1989. április 8., melléklet 1. p.

- FEJTŐ Ferenc, *Budapesttől Párizsig : Emlékeim*, fordította BALABÁN Péter, Budapest, Magvető, 1990, 113. p.
= Fejtő 2007, 9–549. 132. p.

- FEKETE Sándor, *Két eretnek – József Attila és Antonio Gramsci*, TEKINTET, 1991. 4. sz. 12–19. (18.) p.

- AGÁRDI Péter, *Kortársunk, Mónus Illés : Metszet az 1930-as évek magyar szellemi életéből*, Budapest, Gondolat, 1992, 53–79. p.
- ERŐS Ferenc, „Freudmarxista” volt-e József Attila?. In: Horváth I – Tverdota 1992, 259–293. (287-288.) p.
- HORVÁTH Iván, *József Attila és a párt*. In: Horváth I – Tverdota 1992, 297–324. (304–306.) p.
- HORVÁTH Iván, *József Attila kommunizmusa : Előadásvázlat*, IRODALOMISMERET, 1992. 2–3. sz. (szeptember), 18–25. p. [A szocializmus bölcselete cím szerint nincs megnevezve, de az érvelés rá is vonatkozik.]

- AGÁRDI Péter, „Emberi öntudat” és „szép szó”, avagy az osztályharc humanizálása. In: Agárdi P 1995a, 384–385. p.
- AGÁRDI Péter, *József Attila és Mónus Illés*. In: A. P., *Torlódo múlt : József Attila és kortársai*, Budapest, T-Twins, 1995, 45–71. (53., 59-60., 65-67.) p.
- SZÍVÓS Mihály, *Válság és eszmélet : József Attila filozófiai fejlődésének vázlatja 1935-ig*. In: „A Dunánál” : *Tanulmányok József Attiláról*, szerkesztette TASI József, Budapest, Petőfi Irodalmi Múzeum, 1995, 59–76. (66-69.) p.
- TVERDOTA György, *József Attila szocializmusképe*. In: Illés L – József F 1995, 179–195. (181., 193-194.) p.

1996

- LENGYEL András, *Az „elrejtőzött világegész” keresése : József Attila gondolkodói alkatáról.* In: Lengyel 1996a, 15–54. p. [A szocializmus bölcselete cím szerint nincs megnevezve, de az érvelés rá is vonatkozik.]
- TASI József, *Illyés Gyula és József Attila.* In: T. J., *József Attila könyvtára és más tanulmányok,* Budapest, Ecriture, 1996, 179–189. p. (183.) p.

1998

- SZABOLCSI Miklós, *A szocializmus bölcselete.* In: Szabolcsi 1998a, 385–389. p.
= Szabolcsi 2005, 566–567. p.

2003

- LENGYEL András, „...s én megkerültem érte a világot”: *Az abszolútum problémája József Attilánál,* TISZATÁJ, 2003. 4. sz. (április), 94–102. (99.) p.
= Lengyel A 2005a, 16–30. (24.) p.
- N. HORVÁTH Béla, *Wilhelm Reich- és József Attila-párhuzamok,* FORRÁS, 2003. 12. sz. (december), 74–81. (78–79.) p.
= Tverdota – Veres 2003, 130–141. (137–138.) p. [Szocializmus és mélylélektan : Wilhelm Reich- és József Attila-párhuzamok címmel]
- TVERDOTA György, [Hozzászólás a *József Attila 2003* című kerekasztal-beszélgetéshez], ESZMÉLET, 60. sz. 2003. (tél), 4–33. (23–24.) p.

2004

- AGÁRDI Péter, *A kultúra mint a szociáldemokrácia posztulátuma.* In: *Útkeresések : A magyar szociáldemokrácia tegnap és ma,* szerkesztette FEITL István, FÖLDES György, HUBAI László, Budapest, Napvilág, 2004, 245–263. (258–259.) p.
= Agárdi P 2006a, 147–150. p.
- TVERDOTA György, *Tizenkét vers : József Attila Eszmélet-ciklusának elemzése,* Budapest, Gondolat, 2004, 24. p.

2005

- BORI Imre, *József Attila költészete,* BANYAI János utószavával, Forum, Újvidék, 2005, 253. 296-297. p. [A tanulmány 1959-ben készült el, de akkor nem jelent meg.]

- FEJTŐ Ferenc, *Előszó*. In: Fejtő 2005a, 13–25. (18.) p.
- GARAI László, *József Attila identitásai*, Budapest, Magyar Filmtörténeti Fotógyűjtemény Alapítvány, 2005, 86., 118., 121. p.
- LENGYEL András, *A szocializmus mint „emberi öntudat” : József Attila kísérlete a szocializmus filozófiai újraalapozására*. In: Lengyel A 2005a, 207–233. (207-210., 214–225., 228–232) p.
- FEJTŐ Ferenc, *József Attila*, KORUNK, 2005. 3. sz. (március), 6–12. (9.) p.
- SZERDAHELYI István, *A magányos kommunista : József Attila világnézeti fejlődéséhez*, EZREDVÉG, 2005. 4. sz. (április), 120–143. (138–140.) p.
- AGÁRDI Péter, *Rátékint-e József Attilára pártfogón e század? : A XXI. század eleji befogadói horizont és József Attila baloldalisága Tverdota György könyve alkalmából*, ESZMÉLET 66. sz. (2005. nyár), 19–51. (42–45.) p.
= Agárdi P 2006a, 218–229. (222–224.) p.
- SZIKLAI László, *A reprezentatív költő : József Attila és az elidegenedés*, ESZMÉLET, 66. sz. 2005. (Nyár), 6–18. p. [A szocializmus bölcselete cím szerint nincs megnevezve, de az érvelés rá is vonatkozik.]
= Sziklai 2010, 117–135. p.

2006

- AGÁRDI Péter, *József Attila és a szocializmus – művelődéstörténeti megközelítésben*. In: Agárdi P 2006a, 239–264. (246–247.) p.
- AGÁRDI Péter, *„Meglett” könyv az értekező József Attiláról : Lengyel András: „...gondja kél a gondolatban.”* FORRÁS, 2006. 11. sz. (november), 119–126. (124–125.) p.
= Agárdi P 2013, 43–56. (52–54.) p.
- TVERDOTA György, *„Ne gondolj a gonddal” : Lengyel András: „...gondja kél a gondolatban” : Az értekező József Attiláról*, HOLMI, 2006. 9. sz. 1248–1253. (1254.) p. [recenzió]

2007

- HORVÁTH Béla, N., *József Attila, az értekező : Lengyel András: „...gondja kél a gondolatban” : Az értekező József Attiláról*, JELENKOR, 2007. 2. sz. (február), 228–232. (228.) p.
- SZIKLAI László, *József Attila marxizmusa*, KRITIKA, 2007. 2. sz. (február), 11–15. (12–14.) p.
= Sziklai 2010, 137–154. (144–148.) p.
- BÓKAY Antal, *Marxizmus és pszichoanalízis : József Attila elméletei*, TISZATÁJ, 2007. 6. sz. (június), 91–104. (92.; 99–103.) p.
- GARAI László, *„Munkásoknak emberi öntudat” avagy „Hol csúszott hiba a számításba?”*, TISZATÁJ, 2007. 6. sz. (június), 105–111. (108–109.) p.

HORVÁTH Béla, N., *Marxtól Marxig : A Hegel, Marx, Freud emberképe*, TISZATÁJ, 2007. 6. sz. (június), 83–90. (83–84.) p.

TVERDOTA György, *Hegel öröksége és József Attila*, TISZATÁJ, 2007. 6. sz. (június), 57–63. (63.) p.

2008

VERES András, *Az ismeretlen József Attila : A Hegel – Marx – Freud című tanulmányról*, LITERATURA, 2008. 1. sz., 76–130. (99–101.) p.

2009

HORVÁTH Béla, N., *A líra logikája : József Attila*, Budapest, Akadémiai, 2009, 510. p.

2010

SZÍVÓS Mihály, *József Attila és Lukács György gondolkodói életművének kapcsolatáról és a hetvenes évekbeli recepciójuk közötti összefüggésről*. In: Boros 2010, 223–231. p.

AGÁRDI Péter, *Két folyóirat egymás tükrében : A Nyugat és a Szocializmus*, MÚLTUNK, 2010. 1. sz. 180–231. (185–187.) p. [A *szocializmus bölcselete* cím szerint nincs megnevezve, de az érvelés rá is vonatkozik.]

= Finta 2011, 212–248. (215–217.) p.

= Agárdi P 2013, 105–154. (110–112.) p.

2011

TVERDOTA György, *József Attila marxista fordulata*. [digitális kézirat, egyetemi előadás 2011 őszén]

2012

VERES András, *József Attila marxizmusáról*, KRITIKA, 2012. 3. sz. (március), 19–23. (21–22.) p.

Szemelvénygyűjtemény

Kortársi recepció (1937-ig):

A *szocializmus bölcselete* a kevésbé elemzett József Attila szövegek közé tartozik. Szabolcsi Miklós szerint a cikkekre válasz nem érkezett, egykorú visszhangja nem volt,⁴ s ilyen azóta sem került elő. Az 1958-as kritikai kiadás a két legkorábbi reflexióként Szélpál Árpádot és Németh Andort idézi (lásd alább).

Utókori recepció és szakirodalom:

A *szocializmus bölcselete* hozzáférhető volt a közlő folyóirat hasábjain, mégsem reagáltak rá jó ideig. 24 évvel később újra napvilágot látott a prózai művek kritikai kiadásában (1958), ekkortól „már olvasható a [költő] Lenin-bírálata, a kommunizmustól való elfordulása, *A szocializmus bölcselete* című írás, ami a *Szocializmus* című folyóiratban jelent meg. Ott volt a szakértők orra előtt, de mindenkit rettegett tőle” – nyilatkozta József Attila halálának 70. évfordulóján Tverdota György.⁵ „A cikket [...] a József Attila-kutatás – óvatosságból vagy tudatlanságból, egyre megy – évtizedeken keresztül megkerülte, jószerével elhallgatta. A cikk bolsevizmus-bírálata nem volt szalonképes, stílszerűbben szólva nem illett bele még a legrugalmasabban értelmezett »vonalba« sem. 1989 után pedig, amikor a bolsevizmus-kritika immár érdemnek számított, »jobb körökben« maga a cikk tárgya, a »szocializmus« lett nem kívánatos téma” – foglalja össze a recepció történetét Lengyel András.⁶

Szántó Judit, 1938. január 29-én elkezdett naplójában, február 12-én, megnevezés nélkül, de félreérthetetlenül *A szocializmus bölcseletére* is célozva azt írja, hogy Hatvany Bertalan rendszeres pénzügyi támogatásai vitték volna bele József Attilát „a moszkvaiak” *Szocializmus*beli cikkeiben történt szidalmazásaiba. Ma tudjuk, hogy csak egy ilyen cikke volt, a folyóiratban közölt másik cikk az „*Új Szellemi Front*”-ot

⁴ JAÖM 3 1958, 374. p.

⁵ TVERDOTA György, *Nem a sín tette nagyja*, VALUSKA László interjúja, 2007. december 3. <http://index.hu/kultur/klassz/ja701202>

⁶ Lengyel 2005. 207. p.

bírálta. Judit személyes gyásza, sértettsége s eltökélt kommunista párthűsége motiválta az indoklást (amelyet más visszaemlékezők és a szakirodalom cáfolt): szerinte a költő „úgy érezte, H[atvany] B[ertalan] lekenyerezte, ezért »hálás« volt és hagyta, hogy ideológiáját hozzájuk igazolja. Sok vitánk és veszekedésünk volt ebben az időben. Ő mint liberális! Az ő nyugtalan, megoldást és feloldást váró szellemi éhsége, amit mindig felhígított, ha egy neki kedves barátja így szerette volna. Büszkesége így fizetett meg azoknak, kiknek anyagi hatalom állt a rendelkezésükre.” Sokat veszekedtek is emiatt, illetve József Attila – szerinte – gyakran öncélú politikai vitái miatt, amelyekben mindig a beszélgetőtárs opponálására törekedett.⁷

Szélpál Árpád a *Szép Szó*ban búcsúztatja a költőt, elsősorban líráját méltatja, de annak szocialista karakterét szervesen összekapcsolja József Attila teoretikus mélységű eszmélkedésével: „Gondolkodó, bölcselkedő szellem volt már fiatal korában és döntő hatással volt rá, amikor megismerkedett Hegel és Marx munkáival. József Attila az ész fölismerésében, a tudat megvilágosodásában lett szocialista. Ezért volt számára a szocializmus több egyszerű állásfoglalásnál, több világnézetnél. Számára a szocializmus azonos volt az étellel, azzal az étellel, amelyet az öntudat felérez és amelyet a gondolkodás formába önt, azonos a valósággal, amelyet a szellem fölismer, azonos önmagával, azzal a lényvel, aki a valóságot, az életet a tudatán keresztül érzékeli. »Én – írja a *Szocializmus* 1934. évi kötetében – azon a nézeten vagyok, hogy az egész marxi bölcselet kérdésköre azon egy emberi tudat alakulásának kérdéskörével.« [kiemelés Szélpálnál.] Így vált számára egyetemes érvényű igazsággá a szocializmus, így lett gondolatvilágának, költészetének alaptényezője.”⁸ Idéz egy másik passzust is: egy Marx-mondatot *A hegeli jogfilozófia bírálatából*.⁹ Vélhetőleg Szélpál Árpád idézi először *A szocializmus bölcseletét*.

Annál feltűnőbb, de a Lengyel Andrásztól a fentiekben idézettek alapján „érthető”, hogy az illegális kommunista **Sándor Pál** 1940-es könyvében¹⁰ még csak említés sem történik a tanulmányról. A József Attila művészetelméleti írásaiból készült 1941-es válogatásában¹¹ sem szerepel szemelvény *A szocializmus bölcseletéből*.

⁷ SZÁNTÓ Judit, *Napló*. [Kézirat 1938–1946]. In: Sz. J., *Napló és visszaemlékezés*, Budapest, Múzsák Közművelődési, 1986, 19–73. p. = I. m., sajtó alá rendezte, az előszót írta és a jegyzeteket készítette MURÁNYI Gábor, Budapest, Noran, 2005. 42. p.

⁸ Szélpál 1938. 99. p. [Szép Szó József Attila-emlékszám] In: KJA2 1009. p.

⁹ I. m. 101., illetve KJA2 1011. és 1474. p.

¹⁰ SÁNDOR Pál, *Az igazi József Attila*, Budapest, Hajnal, [1940].

¹¹ JÓZSEF Attila, *Költészet és nemzet*, [válogatta és sajtó alá rendezte SÁNDOR Pál], Budapest, Dokumentum könyvek, [1941].

Majdnem egy évtized elteltével, 1948-ban József Attila barátja és kritikusa, **Németh Andor** idéz s ismertet a tanulmányból több jelentős bekezdést – lehetséges, hogy kéziratból, mivel az idézett szövegrészek nem teljesen azonosak a *Szocializmusban* publikálttal –, amikor visszaemlékezésében felidézi a költő mozgalomtól való eltávolodásának, illetve a szociáldemokráciához való közeledésének időszakát. A Mónus Illés által pár hónapja átvett *Szocializmus* „teret nyitott a lapban a párt hivatalos politikájával elégedetleneknek, sőt még az olyan »kriptokommunistáknak« is, aminőnek a hírében József Attila állt. József Attila felhasználta Mónus felszólítását arra, hogy újra kifejtse a világ előtt a szocializmusról való felfogását.”¹² A Réz Pál szerkesztette Németh Andor-kötetekben újraközölt tanulmány idézetei már támaszkodnak az 1958-as kritikai kiadás szövegére; lásd erről a szövegkritikai fejezetet.

Fejtő Ferenc már a költő életében is sokat foglalkozott munkásságával, de elméleti-publicisztikai írásait ő is csak halála után tette alaposan mérlegre. 1947-es – több helyütt publikált – tanulmánya, a *József Attila, az útmutató szubjektív emlékező*, lírakritikai és elméleti-eszmetörténeti műfajú egyszerre. Bár külön itt nem elemzi *A szocializmus bölcseletét*, a költő társadalomfilozófiai, ideológiai és politikai írásainak átfogó jellemzése és minősítése rá is vonatkozik: „A marxi történelemfilozófiával való megismerkedés volt József Attila gondolkozási pályafutásának legdöntőbb élménye. [...] Attila nyilvánvalóan sem közelebbi, sem távolabbi anyagi érdeket nem keresett a szocializmusban, s ha abban csak az anyagi érdekek kielégítésének filozófiáját ismerte volna meg, mint idegent s megvetésre méltót utasította volna el. Hányszor idézte, viták közben Marx gyönyörű mondatát: »A szocializmus nem kenyérkérdés, hanem az emberi méltóság ügye!«¹³ Erkölcsi szükséglet volt számára egy filozófia, amely az emberszereteten alapul. [...]

¹² NÉMETH Andor, Csillag 1948. jún. 17. p. In: N. A., *József Attiláról*. Budapest, Gondolat, 1989, 272-273. p.

¹³ Fejtő Ferenc, illetve az általa hivatkozott József Attila valószínűleg téved: a Fejtő által József Attila szájába adott mondat vélhetőleg nem Marxtól származik. A fenti tézis egy az egyben megegyezik Moses Hessnek (1812-1875) a nézeteivel, aki az ún. „igazi szocializmus” vezéralakja volt. Marx egy ideig jó kapcsolatot ápolt vele, de aztán később eltávolodtak egymástól, végül Lasalle-t támogatta Marx ellenében. Hess azt tanította, hogy a szocializmus nem kenyérkérdés, hanem az emberi nem felemelésének a kérdése, így etikai tartalma van. A német megfogalmazás eredetije: „Der Sozialismus ist keine Magenfrage. Er ist Ethik. Und seine Verwirklichung ist gebunden an den sich selbstbestimmenden Menschen, der seine freie Arbeit als den einzigen und wahren Genuß, als das höchste Gut erkennt.” ZLOCISTI, Theodor, *Moses Hess, Der Vorkämpfer des Sozialismus und Zionismus, 1818-1875: Eine Biographie*, Berlin, Welt-Verlag, 1921, zweite, vollkommen neu bearbeitete Auflage, 132. <https://archive.org/stream/moseshessdervor00zloc#page/n9/mode/2up>. Moses Hessről egyébként tartózkodó hangnemben számolt be a József Attila által ismert *Társadalmi Lexikon*, írói munkásságát nem is említi. Vö. i. m. 1928, 274. p.

De Attilát nemcsak erkölcsi hajlandóságok vonzották a szocializmus felé, hanem és inkább bizonyos »elméleti szükségszerűségek« hódították meg Marx és Engels tanításának. És vajon kell-e szubtilis lélektani magyarázatokhoz folyamodni azért, hogy megértsük, miért lett József Attilából, a gondolkodóból, aki az adott világ s elsősorban a mai világ, a mai társadalom történelmi értelmét kereste, marxista? [...] Annyira eltöltötte a marxi szociológia s antropológia igazságának tudata, annyira vággyá és akarattá vált benne a szocializmus, annyira átérezte a szocializmus felé való fejlődés feltartóztathatatlan sodrát, hogy azt hitte, a valóságban sem lehet hosszabb és sokkal fáradtságosabb megtenni az »ugrást«, amely oly könnyű az eszmék világában. Így hitték az őskeresztények is az Isten országának azonnali eljövetelét.

József Attilát a marxizmusnak az az aspektusa ragadta meg, amelyről Malraux oly ékesszólóan beszélteti hőseit: a fatális szükségszerűségnek és az emberi szabadságnak párosulása. A történelemben az ember önnön lényegét fejt ki, tökéletesbíti, saját magát termeli [...] A szocializmus a humanizmusnak tudományos, modern megjelenése volt József Attila számára. S a vulgáris marxistákkal szemben, akik »materalizálták« a gazdaság, a termelés, a termelési erők fogalmát, s mechanikusan vezették le az ideológiai »szuperstruktúrákat« a gazdasági alépítményből, József Attila az eredeti forrásokra mutatott rá, Marx gazdasági tanainak filozófiai fundamentumaira. [...] József Attila egyike a keveseknek, akik nálunk jól olvasták és jól értették Marxot, akik rendszerré formálták magukban Marx hagyatékát. Figyelmeztetett bennünket, hogy Marx kései művei érthetetlenek fiatalkori, fogalomtisztázó, bölcsekedő műveinek ismerete nélkül, amelyek tanulmányozása rávezet arra, hogy a »gazdaság« kategóriáját nem materiális ténynek, hanem prominens emberi aktivitásnak kell felfognunk. Az ember mindeneke előtt »iparkodó lény«, homo faber, technikus, akinek tudata, jogi képzetei, erkölce, filozófiája, társadalmi berendezkedései csak lassan, nehézkesen alkalmazkodnak a lehetőségekhez, amelyeket technikai ügyességével nyit meg maga előtt.¹⁴

A költő 1930–1933 közötti szakaszának, Marx iránti szenvedélyének Fejtőtől idézett jellemzése rávetül József Attila későbbi írásainak karakterizálására is. Fejtő kortársként, saját élményként is felidézi az 1933-as – a fasizmus hatalomra jutása és a munkásmozgalom válságba kerülése okozta – megrendülés gondolkodás- és mentálitástörténeti következményeit, illetve a dogmatikus és messianisztikus forradalomfelfogásból való kiábrándulást, a forradalmi szektariánizmus éles kritikáját 1934-től. „Elméleti írásaiban, szóbeli propagandájában, verseiben új hangot ütött meg – s ezzel az új hanggal, bátran állítom, legtöbb magyarországi kortársát és elvtársát megelőzve, olyan igazsá-

¹⁴ Fejtő 1947, 2-4. sz. 117-118. p.

gokat hirdetett, amelyek egyrészt a két, marxizmusra hivatkozó mozgalom elméleti és gyakorlati egyesülésének alapjaivá válhatnak, másrészt a demokratikus szocializmus köré szólíthatják mindazokat a rétegeket, amelyek gazdasági vagy erkölcsi szükségből hajlamosak a szabad és humanus magatartás elsajátítására. [...] József Attila felülvizsgálta (de hangsúlyozom, nem revizionista, s a szó közkeletű értelmében nem is reformista) marxizmusának középpontjában az a meggyőződés állt, hogy a szocializmus nem kizárólagosan a bérmunkásság ügye. [...] Nem a proletariátusra, hanem a proletár *kizárólagosságra* támadt, amikor felemelte szavát azok ellen, akik, mint mondotta, »szinte kérkednek a marxizmus kifejezésével, ezt néha proletárszocializmus névvel helyettesítik s ugyanígy beszélnek 'proletárirodalomról', 'proletárkultúráról' stb.« [Hegel – Marx – Freud] A szocializmus – mondotta – »ügye« a haladó entellektüelnek is, a kisembernek, aki védelmet keres a nagytőkés rablógazdálkodás ellen, mindenkinek, aki erkölcsi vagy ideológiai okokból lázad a társadalmi igazságtalanságok ellen. [...] József Attila hitvallása a demokratikus és humanista eszmények mellett nem volt taktikai, nem volt az aktív, forradalmi ideológiának egy kényelmesebb, nemcsak külszínben, hanem lényegben is opportunistá és opportunus, lagymatag és ködös frazeológiával való helyettesítése.”¹⁵ Két hónappal öngyilkossága előtt is vallotta, hogy a »társadalmi kérdésekben a tudományos szocializmus logikáját veszem irányadóul« [Van-e szociológiai indokoltsága az új népies iránynak?], valóban – teszi hozzá Fejtő – „épp e logika nevében törekedett arra, hogy a szocializmusnak visszaadja eredeti, emberies, minden elnyomás, igazságtalanság, hazugság ellen tiltakozó tartalmát, s az üldözött szellem védőbástyájává tegye a fasiszta barbárság támadása ellen.”¹⁶

Fejtő 1947-es tanulmánya elsőként elemezte alaposan József Attila és baloldali kortársai (köztük saját maga) ideológiai arculatának alakulását az 1930-as években. Az írás valószínűleg Franciaországban született, de – hazalátogatván – az itthoni szociáldemokrata fórumokon is megjelent. Mai olvasatában is érzékelhető, ami annak idején különösen szembeűnő volt: Fejtőnek az egyre inkább kizárólagos hatalomra törő kommunista mozgalommal, a nemzetközi és hazai sztálinizmussal szembeni fenntartása (bár ezt itt direktén alig mondja ki), valamint egyideűileg a szocializmus forradalmi értékeket őrző, demokratikus és humanista eszménye. Ezt az 1947-es álláspontot Fejtő – nagy eleganciával – historizálja, visszavetíti József Attilára, de anélkül, hogy meghamisítaná életművét. Ám éppen ez a szocializmusfelfogás és a kódolt kommunistabírálat magyarázza, hogy 1948, a Rákosi-féle totális hatalomátvétel után nemcsak Fejtő Ferenc lett tabu a hazai

¹⁵ I. m. 5. sz. 214. p.

¹⁶ Uo.

nyilvánosságban, de József Attila idézett értelmezése is. Még a Fejtő – az ő szavaival – magyarországi rehabilitációját kezdeményező Agárdi Péter monográfiája sem idézi (ha utal is rá), amire nem mentség, hogy a munka a 30-as évek Fejtő Ferencének bemutatására vállalkozott.¹⁷

Magyarországon nem, ellenben a szintén államszocialista berendezkedésű, ám szellemi életét tekintve sokkal nyitottabb Jugoszláviában s ezen belül a magyar kulturális, tudományos és egyetemi fórumokon nyilvánosságot kapott Fejtő József Attila-értelmezése, s ezen belül a *József Attila, az útmutató* is.¹⁸ Fejtő személyesen is látogatást tesz Újvidéken, más írásai is megjelennek s előadásaival, személyes beszélgetéseivel, publikációival komoly hatást gyakorolt az ottani fiatal irodalmárértelmiségre, mindenekelőtt Bori Imrére (lásd alább). Fejtő később is vissza-visszatér József Attila elméleti, politikai publicisztikájának értelmezésére és értékelésére, nem függetlenül az 1948 utáni évtizedek történelmi fordulataitól és a saját életében, munkájában bekövetkezett változásoktól. Cikkeiben, visszaemlékezéseiben, interjúiban – melyek különösen a költő születésének centenáriuma körüli időben sűrűsödtek meg¹⁹ – természetesen vannak hangsúlymódosulások (olykor adat- és emlékeztetvéstések). A franciául 1986-ban, magyarul először 1990-ben megjelent emlékiratában már nagy időbeli és történelmi távlatból tekint vissza s módosítja *A szocializmus bölcselete* 1947-es minősítését: „A kommunista mozgalom megbírálása és demokratikus meggyőződésünk [...1934-ben] azonban elkerülhetetlenül azzal járt, hogy közel kerültünk a szociáldemokratákhoz. 1934-ben a szociáldemokrata párt elmélet folyóirata először közölt József Attila-cikket *A szocializmus bölcselete* címmel. Határozottan reformista, sőt revizionista írás volt. Attila mutatott be a folyóirat főszerkesztőjének, Mónus Illésnek, aki akkor a szociáldemokrata párt főtítkáraként is tevékenykedett.”²⁰ Mindazonáltal gyökeres változás, az 1947-es álláspont ártértékelése nem érhető tetten sem itt, sem másutt: Fejtő nem azonosítja a marxizmust, a szocializmust, illetve József Attila baloldaliságát a megbírált bolsevizmussal.

Az 1950-es évek derekán és második felében József Attila számos kortársa, barátja, vitapartnere, szemináriumi hallgatója idézte föl emlékét (hol hitelesen, hol elrajzolóással); ezek egy része bekerült a Szabolcsi Miklós szerkesztette, 1958-ban megjelent, majd betiltott *József Attila Emlékkönyv*-be. A betiltás körülményeit és okait Tverdota György mutatta be: az emlékezők jelentős része kimondva-kimondatlanul cáfolta, ami annak idején a hivatalos politika (a legmarkánsabban Marosán

¹⁷ Agárdi 1982

¹⁸ Fejtő 1953

¹⁹ Agárdi 2006

²⁰ Fejtő 1990 113., illetve a bővített 2007-es kiadás 132. p.

György által kimondott) álláspontja volt, hogy tudniillik a költő – ha voltak is tévedései – élete végéig a kommunista párt hű sorkatonája volt. Bőségesen szóba került a kötetben a költő és a munkásmozgalom viszonya, a szocializmussal és a marxizmussal kapcsolatos – olykor az emlékezők által bírált – álláspontja, több botrányt is kavarázó írása, de az illegális KMP szektás politikája is.²¹ Szól ezekről Sándor Pál is, de *A szocializmus bölcseletét* – más írásoktól eltérően – nem nevezi meg.²²

Szabolcsi Miklós 1945 után elsőként tette közzé a szöveget a JAÖM 3. 1958-as kötetében, olykor tartalmi jelentőségű szöveghibákkal (lásd erről a szövegkritikai fejezetet). Jegyzeteit a jelen kiadásban hasznosítottuk, de tény: meglehetősen szűkszavúan, „óvatosan” kommentálta és magyarázta *A szocializmus bölcseletét*. „A cikk még alapos értékelésre vár. Kétségtelen, hogy József Attila a pártból való kizárása, a kapcsolatok végleges megszakítása után egy ideig (kb. 1934 közepétől 1935 közepéig) ha nem is a Szociáldemokrata Párt hivatalos vonalához, de ahhoz a Szocializmus körül csoportosuló értelmiségi körhöz került közel, amelyet Mónus Illés vezetett. Mónus ezekben az időkben többször közeledett a költőhöz, a Szocializmus hasábjain pedig néhány évig valóban sok neves író és szellemi ember szerepelt. – A cikk – az egyetlen József Attila művei közül, amelyben a Bolsevik Párt gyakorlati politikájával kapcsolatban elméleti fenntartásokat hangoztat – abba a sorozatba illeszkedik, amely az *Egyéniség és valóságtól Az egységfront körülön át a Hegel, Marx, Freudig* vezet; azoknak a cikkeknek a sorába, amelyekben – kiindulva a fasizmus győzelmének megrendítő tényéből – a marxista elmélet és gyakorlat hibáit kutatja és kiegészítésre, továbbfejlesztésre tesz kísérletet, olykor helyes, olykor téves irányban. Alapvető gondolata ebben a cikkben is az emberi tudat megváltoztatásának szükségessége, a gazdasági hatóerők kiegészítése lelkiekkel, az emberi tudat kiemelése. Világos azonban a cikk több súlyos tévedése; látszik a cikk egyes helyein a bolsevizmussal szemben gyakorolt szociáldemokrata kritika hatása is (pl. a »bolsevizmustól eliszonyodó tömegekre támaszkodó fasizmus« hibás elmélete; a lenini elektrifikálási jelszó egyoldalú, összefüggéseiből kiszakított kiemelése a Bolsevik Párt más tételeinek elhanyagolásával; a bolsevizmus »egyoldalú közgazdasági« szemléletéről való téves

²¹ TVERDOTA György, *Harminc év házi őrizetben : A József Attila Emlékkönyv sorsa*. In: *Száz rejtély a magyar irodalomból*, főszerkesztő HALMOS Ferenc, szerkesztők KATONA Imre József, SIPOS Lajos, Budapest, Gesta BT, 1996, 196-197. p.

²² SÁNDOR Pál, in: *József Attila Emlékkönyv*, szerkesztette SZABOLCSI Miklós, Budapest, Szépirodalmi, 1957, 333. p.

állítás; általában a reformok útja a forradalmi terrortal szemben stb.). Egyébként a *Szocializmusban* való szereplése és a Szociáldemokrata Párt egyes köreiből való közelsége rövidéletű volt; később sem verseiben, sem prózai írásaiban nem találunk bolsevizmus-ellenes kritikát; ha szervezeten belül is, érületben ismét közelebb került a Párthoz (I. a 39. sz. cikket általában [*Ázsia lelke*], Leninre vonatkozó jegyzetét különösen; a *Szerkesztői üzenet* stb.). Így ezt a cikket – helyes megállapításaival és tévedéseivel egyetemben – mint a költő útkeresését, pillanatnyi tévedését, ám ugyanakkor a szocializmus ügyéért való feltétlen hűsége bizonyítékát kell felfognunk.”²³

Szabolcsi Miklós egykori megfogalmazása nemcsak a kutatás addigi szintjét tükrözi, hanem egyúttal a politikailag ott és akkor (két évvel 1956 után) különösen „kényes” József Attila-szöveg bírálva mentegetésére is vállalkozott. Ő maga a későbbi években (lásd alább) sokkal árnyaltabban fogalmazott: 1998-as monográfiájában már kijelenti, hogy ez talán József Attila egyik legfontosabb tanulmánya.²⁴

Az 1950-es évek amúgy is csonka és egyoldalú József Attila-recepciójában tehát nem vagy alig került szóba *A szocializmus bölcselete*. Nincs módunk persze minden hivatkozást ismertetni, de idézni kell a Rákosi-kor torz ideológiájáért és művelődéspolitikájáért jócskán felelős **Révai József**nek a megnyilatkozásait. Révai az 1950-es évek derekán – a politikai és személyes traumák nyomán, látens önkritikaként is – belekezdett a József Attila-kérdés újragondolásába, s ez két tanulmányt is eredményezett.²⁵ Második, 1958-as *József Attila-problémák* című írása, amelyhez alaposan igénybe vette az akkor fiatal irodalomtörténész, Szabolcsi Miklós filológiai és textológiai segítségét, kitér az életmű egyik, az államszocializmus évtizedeiben talán a legkényesebb kérdésére, a költő és az illegális kommunista párt viszonyára. Szól a párt s a korabeli pártvezetők súlyos hibáiról, a költőt is méltatlanul sújtó szektarianizmusról, de József Attila „akkori marxizmusának gyengéiről és fogyatékoságairól” szintén. Mindenekelőtt a költő hegelianizmusnak tett engedményeit, a fiatal Marx műveinek megemésztetlen interpretációját és a freudizmus káros, sőt romboló hatását rója fel neki, egyes pontokon talán nem is jogtalanul. „Két olyan tanulmánya van József Attilának, amely nyilvánvalóan a kommunista párttal való meghasonlást és a tőle való elidegenedést fejezi ki: Az egyik az »Új Harcos« című baloldali ellenzéki munkáslapban jelent meg 1933 májusában »Az egységfront körül« címmel. Ez a cikk kétségkívül közeledést jelentett a német események értékelésével kapcsolatban a szociáldemokrata állásponhoz

²³ JAÖM3 1958 374-375. p.

²⁴ Szabolcsi 1998 388. p.

²⁵ RÉVAI József, *József Attila költészetéről* [1955-1956, 1958] és *József Attila-problémák* [1958] 1959, in: 1968, 297-359. p.

és komoly eltávolodást a kommunizmus álláspontjától. A másik cikk a Magyar Szociáldemokrata Párt folyóiratában, a »Szocializmus«-ban jelent meg 1934 novemberében »A szocializmus bölcselete« címmel. Ez a cikk is alaptendenciájában hibás, mert kritikája élet a bolsevizmus ellen irányítja, és mindenféle diktatúra (így a munkásosztály diktatúrája) ellen is érveket hoz fel. E szórványos és kivételes megnyilatkozások csak a költő rendkívüli helyzetével és az akkori világpolitikai, valamint magyarországi helyzet zűrzavarosságával, a németországi fasiszta diktatúra okozta megzavarodottságával magyarázhatók. József Attila a párttal való tragikus szakítás után sem vált soha kommunistaellenessé, és soha, egy pillanatra sem tett szemernyi engedményt sem a faszizmusnak.²⁶ Eddig jutott Révai József önkritikája 1957–1958-ban.

Miközben itthon az 1950-es években súlyos textológiai és értelmezői korlátok, ideológiai és politikai tabuk nehezítették József Attila teljes életművének megismerését, a jugoszláviai magyar szellemi életben kedvezőbb volt a helyzet. Ebben úttörő szerepe volt **Bori Imrének** – függetlenül attól, hogy tanulmányai némelyik megállapításával, például József Attila és a szürrealizmus, illetve az egzisztencializmus viszonyáról vallottakkal többen s nem jogtalanul vitakoztak s vitakoznak. A vajdasági József Attila-recepciónak és -kultusznak persze vannak előzményei. Bányai János szerint²⁷ a *Híd* című folyóirat már 1940-ben, közvetlenül betiltása előtt Stern Emil válogatásában kötetet adott ki József Attila verseiből, majd 1952-ben B. Szabó György jelentette meg – előszavával ellátva – *József Attila összes verseit és műfordításait*. Még ugyanebben az évben zajlott le Fejtő emlékezetes újvidéki látogatása, ami különösen erős hatással volt a huszonéves Bori Imrére. Bori „először a Fejtő Ferencsel való újvidéki találkozás kapcsán ír József Attiláról a *Híd* 1952. októberi számában, majd a [József Attila-] monográfia kéziratának lezárásáig még nyolc tanulmánya jelenik meg.”²⁸ 1959-re készült el könyve, ami azonban kéziratban maradt. A monográfia sorsát Bányai János ismerteti a posztumusz kiadás utószavában; kiemeli az annak idején 30 éves szabadkai tanítóképzős tanár, Bori érdemeit a költő elidegenedés-élménye lírai és teoretikus

²⁶ Révai 1959 26. p., In Révai 1968 349-350. p.

²⁷ BÁNYAI János, *Egy megértéstörténet szakaszai : Bori Imre József Attila-olvasatának ismeretlen fejezete [és] A kiadó jegyzete*, In: Bori 1959, illetve 2005, 353-366. p. Hozzá kell, hogy tegyük: a kéziratban maradt könyvről azért lehetett tudni, hiszen maga Bori utal rá egyik 1960-as írása bevezetőjében, hogy az melléktermék, ti. 400 oldalas kéziratának forgácsait tartalmazza. BORI Imre, *József Attila-problémák : A műhely forgácsai*, Híd, 1960. 4. sz. 304-311. (305.) p. Ebben az írásban nem esik szó *A szocializmus bölcseletéről*.

²⁸ A kiadó jegyzete, i. m. 366. p.

reflektálásában, illetve direkt és indirekt vitáját az 50-es évek – főleg magyarországi – József Attila-kanonjával, elhallgatásaival, miközben már használta az 1958-as Szabolcsi-féle kritikai szövegkiadást. Bori posztumusz, 2005-ben napvilágot látott 1959-es könyve sokat foglalkozik a költő tanulmányaival, de elsősorban művészetszemléletét, irodalomkritikai orientációját, illetve ezek filozófiai vonatkozásait elemzi, utalva a Marx-olvasatokra és a Lukács György esztétikai nézeteivel való lehetséges analógiákra.²⁹ Kiemelt figyelmet fordít a marxi emberkép és elidegenedés-elmélet József Attila-i interpretációjára, ezen belül négy, a freudizmust is integrálni szándékozó teoretikus, illetve politikai írására, *Az egyéniség és valóság*, *Az egységfront körül*, *A szocializmus bölcselete és a Hegel – Marx – Freud* címűekre.

Ha ez a (korántsem teljesen befejezett, de ott és akkor nagyon innovatív) monográfia nem jelent is meg, 1960-ban Bori önálló tanulmányt publikált a *Híd*-ban a költő tanulmányairól.³⁰ Ez az írás alaptételeiben és szövegében erősen támaszkodik a kéziratban maradt monográfia szövegére, de önálló és érett munka, ami azonban szintén visszhangtalan maradt Magyarországon. Aligha véletlenül, hiszen – ahogy maga Bori is írja – „a magyarországi irodalomtudomány [...] szeretné, ha a költő nem írta volna le [A] *Szocializmus bölcselete* című tanulmányának egyes kitételeit. Ezekben a Szovjetunió egyes jelenségeit bírálja” s személy szerint Lenint is. Az 1958-as, Szabolcsi Miklós szerkesztette gyűjteményt most is „viszolygás” fogadta – írja Bori –, mint József Attila írásait is annak idején, s ez „az »eretnek« József Attilának szólt. Elsősorban gondolatai miatt, mert azokat nehéz lenne összekapcsolni a pártköltőnek azzal a típusával, amit József Attilából egyoldalúan faragott a szocialista realizmuson alapuló irodalompolitika.”³¹ Bori eme korai tanulmányát még az 1989–1990-es rendszerváltozás utáni, a korábbi tabukat itthon fölszámoló években sem ismerik; legalább is nem hivatkoznak rá a József Attila értekező prózájával foglalkozó négy legjelentősebb modern tanulmánykötet szerzői sem.³²

Bori 1960-as tanulmánya szerint József Attila költészetének elméleti alapjait tanulmányaiban, tanulmánytöredékeiben, könyvismertetőiben kell keresnünk, prózai írásainak számos elméleti tétele ugyanakkor lírává érlelődött. „1932 után [József Attila] figyelme mind jobban a társadalomtudományok kérdéseire irányul. Két okból is: a fasizmus győzelme Németországban megzavarta a magyar pártmunkásokat [...]. De a párttal történt összeütközése magát a költőt is arra kényszer-

²⁹ Bori 1959, illetve 2005 elsősorban 164-194., 294-305. p. de más oldalakon is.

³⁰ Bori 1960.

³¹ Bori 1960 695.

³² „Miért fáj ma is” 1992; Lengyel 1996; Testet öltött érv 2003; Lengyel 2005.

rítette, hogy ismét felülvizsgálja nézeteit. Újból és újból a marxizmus alapjaitól hatol már annak a felismerésnek a birtokában, hogy a munkás is termelőeszköz [...] a kapitalizmusban, s hogy az elidegenülést nem szabad figyelmen kívül hagyni a vizsgálódásban, végül pedig, hogy a marxizmus nemcsak közgazdasági elmélet, hanem humánus is.³³

„1934 novemberében jelenteti meg [A] *Szocializmus bölcselete* című tanulmányát, melynek már ez az új »tájékozódás« az alapja. Egyik legfontosabb elméleti munkáját alkotta meg ezzel a tanulmánnyal, melyben a maga marxista felfogását abból indulva fejti ki, hogy az osztályharcnak számolnia kell az emberi tudat létezésével is.”³⁴ Bori hosszú részleteket idéz a tanulmányból, kommentárokkal értelmezve azokat. „József Attila pontokba foglalta a marxista bölcseletben meglátott sajátosságokat. Középpontban az emberi tudat alakulása áll. Az ember »lényegét társadalmi tudata teszi« – mondja. Az emberi tudat azonban még nem is mérte fel saját természetét a munkásság sorában, nem tudja, hogy »vágyai, céljai, törekvései és általában cselekedetei társadalmi létéből fakadnak«, azaz még »nem lépett a gazdasági kategóriák szerint megosztó társadalmi tudatok helyébe magának a társadalmi eredetnek a tudata«. A gazdasági kategóriák mögötti világot kutatja, míg korának marxista elméletírói éppen ezt nem akarták tudomásul venni [...]. József Attila a maga elmélete középpontjába a »valóságos, érzéki léten alapuló tárgyi, emberi logikát« és életet teszi. A közgazdasági kategóriákban is emberi vonatkozásokat látva kapcsolja ide az elidegenült ember fogalmát” s értelmezi-értékeli a *Tőkét*.

„A költő eszménye »a társadalmi öntudatra ébredt ember«. Ennek tartja saját magát, ezt az eszményt hirdette verseiben, és ebből a szempontból nézi az »öntudatlan« munkástömegeket is.” Bori hosszan idézi »az emberi lényeg«-re vonatkozó marxi gondolat József Attilai interpretációját, »erre figyelve szabja meg a szocialista ember mivoltát.“ A proletariátus egészét anyagi szükség sarkallja, egyeseket, így a költőt is, az »erkölcsi szükségszerűség«. „A marxista bölcseletnek ilyen, az »emberi« vonatkozások felé fejlesztése szükségszerűvé tette annak a felismerését is, hogy a marxi bölcseletben, különösen a költő korában, elsikkadt az a jelleg, amit ő szocialista humanizmusnak nevez. [A költő ezt a szóösszetételt nem használja!] Hiányt talált benne, mert az ember pszichológiai adottságaira, tehát egzisztenciálisan a maga legégetőbb emberi problémájára nem talált magyarázatot benne, míg [az] osztályok viszonylatában és a jövőt illetően olyan biztos alapul szolgált neki. Ennek »pótlásaként« merült fel benne a pszichoanalízis és a marxizmus összekapcsolásának szükségessége. Ezt akarta elvégezni a *Hegel, Marx, Freud* című, töredékben maradt tanulmányában.

³³ Bori i. m. 691.

³⁴ I. m. 692.

A termelőerők és az emberi ösztönök rendezett, szép, harmonikus világát kereste.³⁵ Ezután alaposan elemzi Bori a *Hegel – Marx – Freud* is. Idézi József Attila bolsevizmus-kritikáját is, majd így folytatja: „[...] nehéz és fölöttébb hosszadalmas volna kifejtteni, milyen igazságokat és milyen tévedéseket tartalmaznak ezek a kitételek. Egyet azonban akár illusztrációképpen is el kell mondani: József Attila már 1933-ban a Szovjetunióban megrendezett mérnököpereket emlegeti. Részletes és alapos kifejtésre várnak még a költőnek ezek és az ezeket érintő gondolatai.”³⁶

Bori elemzésének talán legérdekesebb s leginkább előre mutató tételle: „Meglépőnek tűnhet, hogy a modern magyar irodalom legnagyobb költője, ha prózát, tanulmányt írt, majdnem állandóan az elmélet síkján mozgott, s szinte csupán egyetlen kérdés izgatta: a marxizmus bölcselete. Költészete nagy rendszere mellett ezek a tanulmánytöredékek a maguk fragmentum-voltukkal még súlyosabban éreztetik a rendszer hiányát, melynek megalkotására, hisszük, a költő vállalkozott volna ereje teljében. S ő ehelyett örülete sötétségébe merült. Egy azonban bizonyos: költészete elméleti alapjait ezekben a tanulmányokban, tanulmánytöredékekben, könyvismertetőkből kell keresnünk.”³⁷

Hogy Szabolcsi Miklós szövegközlő érdemein túl a József Attila-recepcióban az 1960-as évek elejéig külföldön születtek a legmaradandóbb értékek, azt Fejtő és Bori mellett **Mészáros István** könyve is bizonyítja. Az 1956 után emigrált, de osztályharcos marxista meggyőződésű őrző Mészáros István 1958-ban olaszul megjelent könyve alig foglalkozik a teoretikus József Attilával, de a költészetében testet öltő világnézet a modern egyetemes gondolatiság és a humanista szocializmus szintéziseként méltatja. Egy jegyzetében összekapcsolja a lírikus és a tanulmányíró szemléletét: „1935-ben József Attila fölvetette a kérdést: »a homo moralis vagy ideologicus miért fordul szembe a homo oeconomicussal, másszóval hogyan lehetséges, hogy a gazdasági belátás nem hat közvetlenül?« Kereste a választ a kor tragikus eseményeire – a náci-fasizmus diadalmos előretörésére –, amelyek elképzelhetetlenek lennének, ha az emberek gazdasági belátása olyan hathatós lenne, amilyennek föltételezik. Így a reménytelenül elszigetelt költő következtetése csakis az lehetett: »amíg megfejthetetlennek látszó érzelmi erők érdekeikkel ellentétes táborokba képesek sorozni az embereket, addig alig hihető, hogy ökonomikus belátással fogjanak hozzá az új világ fölépítéséhez.« (*Új szocializmust!*) [...] József Attila tehát elutasította mind a reformista álláspontot, amely végéhez ért

³⁵ I. m. 692-693. p.

³⁶ I. m. 695. p.

³⁷ I. m. 694. p.

a *vereinzelte Einzelne*³⁸ elidegenedésének világával, mind a sztálini időszak megoldását, amely elfojtotta az egyén jogait az elvont kollektivitás nevében. A József Attila-i megoldás: »Az én vezérem bensőmből vezérel« (a *Levegőt!* című versből) az emberi öntudathoz fellebbez, amelynek jelenléte az egyes résztvevőkben a legkülönbözőbb cselekvések során *sine qua non* feltétele az új világ építésének. (Hasonló gondolatokat találunk *Az egységfront körül*, 1933 és *A szocializmus bölcselete*, 1934 című cikkekben.)³⁹

Az 1960–1970-es évek

A „kommunista József Attila” átpolitizált és normatív lírai kánonja ekkor már fokozatosan kezdett lazulni, de a költő – főleg „problematikus” – tanulmányainak megítélését illetően továbbra is feszengett a korabeli hazai irodalomtörténet-írás. Mindaz, ami nem volt hozzáilleszhető a „marxizmus-leninizmus” ekkori – bár az 50-es évekhez képest már nyitottabb – ideológiájához, vagy elhallgatásban, vagy mentegetésben részesült. Avagy a tehetség időleges tévedésének, válságperiódusa olyan útkeresésének minősült, amit – úgymond – később „meghaladott”. Mindezzel együtt fontos volt, hogy 1958 óta Szabolcsi Miklós jóvoltából már hozzáférhetőek voltak már az addig ismert prózai iratok, cikkek, tanulmányok és töredékek.⁴⁰

A József Attila és az illegális kommunista párt viszonyát feszegető korabeli vitákhoz kapcsolódott az egykori pártmunkás és szerkesztő, **Vértés György** könyve. A szerző a mozgalmat és a költőt egyaránt „védeni” szándékozik – annak idején többek által vitatott – érvelésében szóba hozza *A szocializmus bölcseletét* is. Szabolcsi Miklós 1958-as szerkesztői jegyzeteivel is polemizálva ezt írta: „*Tévednek mindazok, akik [...] a »Szocializmus«-ban írt, »A szocializmus bölcselete« című cikkét az illegális kommunista pártból való »kizárása« következményének tulajdonították. [...] József Attilának egyetlen olyan írása [ez], amelynek alaptendenciája hibás. József Attila ebben a tanulmányában azzal az »elméleti zűrzavarral« foglalkozott, amely »a tömegek emberi öntudatának megvilágosodását még gátolja«, és azon a nézeten van, hogy »az egész marxi bölcselet kérdésköre azonegy az emberi tudat történelmi alakulásának kérdéskörével«. József Attila szerint »nincs is más hiba, mint hogy az emberiség még nem ébredt, mert nem ébredhetett öntudatra, vagyis annak tudatára, hogy lényegét éppen a*

³⁸ Mesterházi Miklós a „magányos individuumok” fordítást tartja a legszabotabbnak.

³⁹ Mészáros [1958], 2004, 242-243. p.

⁴⁰ JAÖM3 1958, 114-116. p.

társadalmi mivolta teszi, hogy vágyai, céljai, törekvései és általában cselekedetei társadalmi létéből fakadnak». József Attila alapvető tévedése ez alkalommal az »emberiség« osztályviszonyainak figyelembe nem vétele és az a megállapítása, hogy »Marx termelési eszközökről a filozófus értelmével szól, nem pedig a közgazdász eszével«.» Ebből következik József Attilának a bolsevikiekre vonatkozó igazságtalan bírálata. Azonban – fűzi hozzá Vértes – „József Attila többi írásaiban (és különösen a költészetében) ennek a pillanatnyi téves szemléletnek nincsen nyoma. A Németországban diadalra jutott fasizmus válságot idézett elő József Attila szemléletében, azonban fejlődésének alakulására nem jellemző [az] e cikkében foglalt állásfoglalás. József Attila gondolkodását az a tény zavarta meg, hogy elütötték a moszkvai úttól, s kiábrándulva néhány hazai »elvtárs«-ból is, Fejtő Ferenc hatása alá került. Csak egy pillanatra... József Attilának az »Új Harcos«-ban megjelent, »Az egységfront körül« c. vitatott írását sem ez a helytelen elviség jellemzi.» Vértes szerint az 1956-os – úgymond – magyar ellenforradalom ideológiai előkészítésében és képviselésében is túllícitálóan összemosták a költő eme két tanulmányát.⁴¹ „Miért szépitni József Attila tévedését? József Attilának érdeme – és ezt hangsúlyozni kell, mert e téren ritka kivétel –, hogy pillanatnyi eltévelyedéséből rövidesen kilábolt. Hozzájárult ehhez kétségtelenül a Kommunista Internacionálé 1935. július 25-én megnyílt VII. kongresszusa. József Attilának még ez az írása sem tekinthető közeledésnek a szociáldemokrata állásponthoz, és különösen nem volt ez »lepaktálás« Mónus Illéssel. Az illegális kommunista párt ekkor már harcolt a legális megnyilatkozási lehetőségekért a szociáldemokrata sajtótermék hasábjain.” A baloldali képzőművészek összefogásával és – egyebek mellett – a *Népszava* hasábjain való szereplésükkel szemben az irodalom területén nem alakulhatott ki a szocialista író-költők csoportja. Áthidalhatatlan volt ugyanis az egymás közötti eleven féltékenység és így szervezeti összefogás nélkül különféle intrikákkal mérköztek a közlési lehetőségekért a szociáldemokrata párt kiadványaiban – írja Vértes. „Tulajdonképpen ezért okozott oly nagy feltűnést József Attila nevének megjelenése a »Szocializmus« hasábjain. Mónus Illés felkarolta József Attilát, megnyerni azonban képtelen volt.”⁴²

⁴¹ Vértes György itt KATÓ István csillagozott lábjegyzetére utal, mely dokumentumközlése végén jelent meg: JÓZSEF Attila, *Az egységfront körül*, ÚJ HANG 1956. 7. sz. (július) 60-62. p. „Dokumentumok” c. rovat. Kató megjegyzését és interpretációját lásd *Az egységfront körül* recepciótörténeténél.

⁴² Vértes 1964. 114-116. p.

Vértés pártpolitikai jellegű historizálása mellett az 1960-es évek másik jellegzetes és nagy vitát kiváltó könyve volt **Forgács László József Attila esztétikája** c. könyve.⁴³ Vannak benne megfontolandó tételek, amikor például a költő egyes fejtegetéseit a hivatkozott marxi gondolatokkal veti össze. A munka fő jellemzője azonban, hogy Forgács a 60-as évek ideológiai esztétikai, művészetelméleti és művelődéspolitikai vitáiban való saját lojális állásfoglalása jegyében interpretálta József Attila prózai írásait, eszközként használta fel őket, illetve a belőlük – gyakran önkényesen – kiragadott idézeteket. Az általa (re)konstruált József Attila-képet egyrészt a modernizmus, az avantgárd apológiájával, illetve az ezeket „igazoló” – akkor – baloldali Roger Garaudy, Ernst Fischer s több hazai szerző nézeteivel, másrésztől a Lukács György nevéhez köthető „objektivistá” realizmusfelfogás pólusáival szemben méltatta s aktualizálta Forgács – a korabeli félhivatalos „szocialista realizmus”-norma igazolásaként. Filozófiai, társadalomelméleti, magyar és világpolitikai szempontból pedig a Szovjetunió, illetve az államszocialista berendezkedés védelme, igazolása, a szociáldemokrata revizionizmus és más burzsoának minősített nézetek bírálata motiválta koncepcióját. Könyvében József Attila 1932 és 1935 közötti teoretikusi termését „az ideológiai válság periódusa” tükröződésének tekinti,⁴⁴ s önálló fejezetet szentel az ebbe a szakaszba sorolt *A szocializmus bölcselete* elemzésének,⁴⁵ majd – egy teleologikus fejlődéselv jegyében – a „tisztá” marxizmushoz való, magasabb szintű visszatérést következtet ki a költő későbbi írásaiból.

„A munkásság antifasiszta összefogását sürgető cikk [t. i. *Az egységfront körül* (1933)] után József Attila útja a publicisztikában egyre kanyargósabbá válik. *A szocializmus bölcselete* című tanulmány [...] már nem kétfajta mozgalmi eltévelyedéssel vitázik, hanem a bolsevik párt politikáját véli elhibázottnak. A cikkben a bolsevizmus rémlik a szocializmus útjában álló legfőbb akadálnak; s a szerző polemikus állásfoglalásában hangot kapnak a szociálreformizmus szovjetellenes törekvései. *A szocializmus bölcselete* azonban nem pusztán politikai vitairás, hanem első filozófiai végiggondolása a fasiszta áttörésből s a munkásmozgalom adott kudarcából leszűr politikai következtetéseknek. Továbbgondolja a politikai síkon elkezdett, s szociológiai-társadalomlélektani kérdéseket megbolygató tárgyat; átfogó bölcseletté tágítja a történelmi tapasztalatot.” Ehhez használta föl a költő itt és más írásaiban a fiatal Marxnak az „elidegenedés” kérdését elemző műveit, értelmezi az első ízben 1933-ban közzétett *Gazdasági-filozófiai kéziratokat* is. „Esztenedeje még mindkét – bal- és jobboldali – irányzatnak felröpta

⁴³ Forgács 1965.

⁴⁴ I. m. 139. p.

⁴⁵ I. m. 174-184. p.

kölcsönös viszálykodásukat, és közös akciók szervezését sürgette; a kudarcért most már egyoldalúan a bolsevizmust hibáztatja, mintha a fasizmus »a bolsevizmustól eliszonyodó tömegekre« támaszkodna. Míg akkor a baloldali szélsőséget támadta (noha közben több ponton azonosította a baloldali utópiát a kommunista taktikával), addig most magát a marxi-lenini államelméletet utasítja el, tehát nem a baloldali elhajlást, hanem a kommunista irányvonalat. A publicista [József Attila] immár nem a munkásosztály objektív osztályérdekét tartja szem előtt; úgy véli, hogy a reformista irányzat [t.i. a szociáldemokrácia] egyedül képviseli az osztály valódi törekvéseit. Az illegális kommunista pártból kimaradt József Attila elszigeteltségében 1934–1935 eleje között a szociáldemokrata mozgalomhoz közeledett. S ez a gondolkodó konkrét távlatának szubjektívizálódását, elferdülését eredményezte.⁴⁶

Ebben a kontextusban elemzi Forgács József Attila itteni tudat- és öntudat-értelmezését, összevetve Marxnak *A hegeli jogfilozófia kritikájához* írott bevezetését és a költő interpretációját: „az ökonomista felfogással meggyőzően szegezi szembe a marxi megfajtást: a tudat egyszerre cselekvőleges és meghatározott. Ez az eredmény nevezetes, mert a válságszakasz egyéb írásaiban [József Attila] erős hajlamot árul el arra, hogy egyoldalúan gazdaságbölcseletnek vélje a marxizmust. Ebből a determinista indítékból azonban objektívistikus következtetéseket szűr le. A marxi gondolatmenetet úgy tolmácsolja, hogy szembeállíthassa a hatalom megragadását proletárforradalmi módon is lehetségesnek tartó leninizmussal. Ezt a szándékot nem lehet igazolni Marx művével. Ezért a publicista önkényesen tolmácsolja a mű középponti gondolatát.” József Attila – Forgács szerint – mereven szembeállítja az osztálytudatot és az általános emberi öntudatot, „s kettejük közül eltűnik a különös közvetítőtag, az érdekeire ébredt munkásság osztályöntudata. [...] A munkásság osztályöntudatának általánosra mutató különösségét elhanyagoló gondolkodó immár a proletariátus tudatában állítja szembe a szocializmusért vívott harcot a munkáshatalommal (a »Parancsuralommal«).” A költő logikai ugrást jelentő érvelésének értelme az, „hogy a munkásság öntudatából minden nem-közvetlenül »általános« emberi mozzanatot kiszűrjön, s így elmarasztalhassa a »különös« – társadalmat átalakító – osztályálláspontot. [...] Egyesül itt a »pártiktatúráról« szóló trockista hiedelem az »államkapitalizmusról« szőtt szociálfarmista vádaskodással.” Van ésszerű magva József Attila tévedésének, de a „hatalom megragadása előtt és a hatalom megszilárdításának első időszakában ez a program lefegyverezné a forradalmi erőket – polemizál Forgács –. De ugyanennek a programnak a szocializmus és még inkább a kommunizmust építő társadalom fejlett

⁴⁶ I. m. 175. p. Forgácsnak az 1958-as kiadású szövegre és Szabolcsi jegyzeteire hivatkozásait elhagytuk.

szakaszán egyre időszerűbb elvi jelentősége van. Lét és tudat kiegyenlítődését követelni a forradalom időszakában: likvidátori követelés. És ezzel az igénnyel fellépni a fejlett, megszilárdult, egységes szocialista társadalomban: a továbbhaladást szolgáló követelés. Az öntudatoság ekkor nő valóban egész társadalmat átható szükségletté. [...] Ami téves volt József Attila álláspontjában konkrétan-történetileg, az világtörténelmi tendenciájában, hosszú távon, az objektív szükségszerűség felismerése volt. Tájékozódásának, adott távlatának elszigeteltségéből eredő fonákságain áttör Marx »emberi emancipáció«-követelésének humanista pátosza; múlt tévedéséből kiragyg az »emberi öntudat« eszméjének maradandósága.⁴⁷ József Attila marxizmusát – egy „vele folytatott” Hegel- és Marx-interpretációs vitája nyomán – „ökonómiára alkalmazott objektív idealista dialektiká”-nak minősíti Forgács: „a kiküzdendő emberi öntudatért síkra szálló költő-gondolkodó tévedve is az elidegenedés ellen és a szocialista humanizmus mellett foglal állást; s tévedéseivel is a megfejtés felé közeledik. *A szocializmus bölcseletével* József Attila megtette a döntő lépést az elidegenedés kérdéskörének feltérképezése felé, ami a legkevésbé volt kimunkált érvelésében: a koncepció filozófiatörténeti indoklása.” Ezt végzi el Forgács szerint a *Hegel – Marx – Freud*.⁴⁸

Forgács László – ahogy ezt a szövegkritikai fejezetben bemutattuk – 1967-ben egy aktualizáló válogatást, pontosabban szemelvénygyűjteményt is szerkesztett József Attila írásaiból (JA 1967), amely feltűnően sterilizálta a költő teoretikus írásait, kihagyva belőle a kényesnek tűnő részeket, így *A szocializmus bölcselete* Lenint és a bolsevizmust bíráló passzusait.⁴⁹ A könyv előszavában nem ír a tanulmányról.⁵⁰ Forgács 1965-ös monográfiáját és 1967-es válogatását éles kritikai visszhang fogadta, például Gyertyán Ervin részéről,⁵¹ de ebben a polémiában *A szocializmus bölcselete*, illetve értékelése nem került szóba.

Gyertyán Ervin maga is számos tanulmányt szentelt a költőnek, sokat foglalkozott „problematikus” írásaival, freudista eszmélkedéseivel, filozófiai kalandozásaival, de ő a megértő, sőt védelmező pozíciójából

⁴⁷ I. m. 177-180. p.

⁴⁸ I. m. 184. p.

⁴⁹ JÓZSEF Attila, *Irodalom és szocializmus : Válogatott esztétikai tanulmányok*, válogatta, az előszót és a jegyzeteket írta FORGÁCS László, Budapest, Kosuth, 1967, 243-247. p.

⁵⁰ FORGÁCS László, *József Attila és korunk esztétikája*. In: JA 1967, 5–50. p.

⁵¹ GYERTYÁN Ervin, „Csokoládé fokhagymával” : *Megjegyzések Forgács László József Attila esztétikája című könyvéhez*, KORTÁRS 1966. 11. sz. 1812-1817. p. In: Gyertyán 1986, 40-55. p.; FORGÁCS László válasza: KORTÁRS 1968. 6. sz. 997-1004. p.

interpretálta a József Attilát, sőt igyekezett „szokatlan” hangsúlyait a 60-as évekbeli szellemi élet, a marxizmus és a szocializmus nyitottabb felfogása érdekében hasznosítani. Korai könyvében, 1963-ban *A szocializmus bölcseletéről* írván bőségesen idézi a tanulmány alaptételeit; összekapcsolja a költő emlékezetes verssorait („hogya helytálljunk az emberiségért az örök talajon”, „minden emberi mű / értelme ezért bűg bennünk , / mint a mélyhegedű”) a tanulmánynak az emberiségre, az emberi öntudatra utaló kitételeivel. Ugyanakkor megjegyzi, hogy a munkásosztály szerepéről írott helyes tétel Mónus Illés hatására helytelen következtetéshez vezet a költőt, hiszen minden diktatúra, így a proletárdiktatúra ellen is érvül használja, tévesen. A költő mentségére szolgál – érvel Gyertyán –, hogy ezt a súlyos tévedést a személyi kultusz kezdődő torzításai és törvénytelenégei idézik elő József Attila gondolkodásában.⁵² Recepciótörténeti távlatból látni kell, hogy az 1950–1960-as évtized hazai publikációiban aligha jelenhetett volna meg ennél „enyhébb” és pozitívabb megfogalmazás. Későbbi tanulmányaiban és esszéiben Gyertyán már bátrabban képviseli József Attila – az államszocializmus doktrínái által nem kanonizált – ideológiai, politikai és esztétikai megállapításainak védő, sőt népszerűsítő interpretálását, de *A szocializmus bölcselete* c. tanulmányával – tudomásunk szerint – nem foglalkozott újra részletesen.

A korszak nagy akadémiai irodalomtörténete jól tükrözte a döntően a költő változó politikai kötődései és állásfoglalásai miatti szakmai feszengést, a reformok, a nyitás felé induló korabeli tudományos és kulturális légkör hullámzásait. A félhivatalos kézikönyvvé és egyetemi tankönyvvé vált „spenót”-ba **Tamás Attila** írta meg a József Attila-portrét (véltetően a szerkesztő, Szabolcsi Miklós szoros instrukcióval).⁵³ Nagyon röviden esik benne szó a költő tanulmányairól, prózai, illetve bölcséleti és kritikai írásairól, ha egyáltalán, akkor az illegális KMP-hez való viszony felől. Egy bekezdést szentel a kötet *Az egységfront körül*nek (lásd amott), viszont meg sem említi *A szocializmus bölcseletét*. Aligha kétséges, hogy ennek politikai okai voltak: a bolsevizmust, Lenint „egyoldalúan” bíráló tanulmányt nem akarták beemelni a kánonba (ehhez képest a „kétfrontos”, tehát mind a bolsevizmust, mind a szociáldemokráciát kritizáló *Az egységfront körül* menthető s mentegethető volt). Ha említették volna, akkor ezt az akadémiai kézikönyv csak erős ideológiai elhatárolódással tehetné volna meg, ezzel viszont nem akarta a „kompromittálni” a költőt, akinek recepciója,

⁵² Gyertyán 1963, 177. p.

⁵³ TAMÁS Attila, *József Attila (1905–1937)*. In: *A magyar irodalom története 1919-től napjainkig*, szerkesztette SZABOLCSI Miklós, (*A magyar irodalom története*, főszerkesztő SÖTÉR István, VI.), Budapest, Akadémiai, 1966, 332–384. (351.) p.

népszerűsége, sőt kultusza akkor éppen hogy – örvendetesen – szélesedett, gazdagodott és pluralizálódott. Ez a tapintatos „nem említjük”-módszer jellemzi **Balogh László** – őt kiadásban is megjelent – igényes ismeretterjesztő könyvecskéjét is, amely ugyan röviden foglalkozik a költő tanulmányaival, de *A szocializmus bölcseletét* (más írásokkal szemben) nem nevezi nevén.⁵⁴

Az 1980–1990-es évek

A korszak történelemszemléleti és ideológiai diskurzusai, az eredeti marxi emancipációs értékrend és távlat, a bolsevizmus, a leninizmus és a sztálinizmus, illetve a „szocializmus” és a „kommunizmus” viszonyának megítélése, a totalitáriánizmus értelmezése nagymértékben befolyásolta *A szocializmus bölcseletének* további recepcióját. Az 1980-as évektől e kérdésekről egyre nyíltabban lehetett véleményt formálni Magyarországon, ami érintette a költő életművének és ezen belül ideológiai-politikai nézeteinek megítélését is. Az ekkori József Attila-recepción belüli különbségek elsősorban abból fakadtak, hogy a sztálinizmussal való szembefordulás, a „reális szocializmus” válsága és a rekapitalizáló rendszerváltás tükrében ki hogyan ítélte meg a költő 1934 végi álláspontját.

Miklós Tamás filozófiatörténeti megközelítésű könyvben⁵⁵ rekonstruálja József Attila gondolatrendszerét és fogalmi hálóját, alapos – más kutatók által olykor vitatott – Hegel-, Marx- és Freud-interpretációk és egy sajátos textológiai kronológiaépítés jegyében. Négy periódusra bontja József Attila marxizmusfelfogását. Szerinte eleinte még töretlen forradalmi optimizmus és szigorúan determinált történelem- és társadalomkép, a szükségszerűen bekövetkező proletárforradalomba vetett hit jellemezte. Ökonómiai determinizmusán az „első repedést” az 1932 júniusában publikált *Egyéniség és valóság* tükrözi, majd – Hitler győzelmét követően – teljesen összeomlott a determinált történelmi progresszióról vallott elképzelése (*Az egységfront körül* és *a Hegel – Marx – Freud*). Az utóbbiban megjelenő éles Marx-kritika azonban – Miklós Tamás szerint – hamarosan új és pozitív Marx-értelmezésnek adta át helyét: a tudat történelemalakító szerepe váltja fel a gazdasági determinizmust, Marx elmélete pedig már nem tudományként, gazdaságtanként, hanem humanista filozófiaként lesz a költő számára vállalható hagyomány. A Miklós Tamás-könyv szakmai vitája és a

⁵⁴ BALOGH László, *József Attila*, Budapest, Gondolat, 1969, (Nagy magyar írók), 152-160. p.

⁵⁵ Miklós 1988.

Hegel – Marx – Freud újabb textológiai és eszmetörténeti elemzése viszont opponálja ezt a kronológiát, hiszen a *Hegel – Marx – Freud*ot többen lényegesen későbbre helyezik, mint a szerző.⁵⁶ Mindazonáltal abban igaza van, hogy az 1934 novemberében publikált írásban – *A szocializmus bölcseletében* – ez az „új Marx-kép” fordította szembe József Attilát a determinista felfogáshoz ragaszkodó bolsevizmussal.

József Attila sztálinizmus-kritikáját Miklós Tamás – egyebek mellett – Rosa Luxemburg *Az orosz forradalom* című tanulmányával⁵⁷ is kapcsolatba hozza.⁵⁸ Marx és József Attila szövegeinek, illetve filozófiai implikációiknak a tüzetes összevetése során további analógiát is kimutat: *A szocializmus bölcseletében* József Attila úgy értelmezi Marx *determinizmusát*, „hogy az emberi logika eltárgyasulásai jelentik a történelmileg lehetséges cselekedetek feltételeit. József Attila ezt fejtegető mondatai szinte szó szerint egyeznek a *[Gazdasági-filozófiai] Kéziratokat* a 70-es évek elején elemző Márkus György *Marxizmus és antropológia* c. könyvének soraival. (Budapest, Akadémiai, 1971, 70., 96-98. p.)”⁵⁹ Bár a diktatúrát már korábban, 1933-ban is bírálta a költő – feltételezhetően *Az egységfront körülre* cíelőz Miklós Tamás –, ezt „most már éles elméleti antibolsevizmus (antisztaálinizmus) váltja fel. (Amint hogy az osztálytudat fetiszizálása út a diktatúra igenléséhez.)”⁶⁰

A textológiai, filológiai ellenérveken túl ez a mondat váltotta ki **Horváth Iván** reagálását: „itt meg kell állnunk egy percre, mert a zárójelbe tett pontosítás lényeges igazságot sikkaszt el. A XX. kongresszus óta sok kommunistának meggyőződése az, hogy a marxizmus eszményeket nem Lenin torzította el, hanem Sztálin; a cezúra Lenin és Sztálin között van. Azonban *A szocializmus bölcselete* 1934-ben íródott, s akkor még vajmi kevesen beszéltek sztálinizmusról. József Attila szövegében nyoma sincs [a] Lenin és Sztálin közötti különbségtételnek. Amikor a bolsevizmust csakugyan kíméletlenül elveti, egyszerre gondol Leninre, Sztálinra és a többiekre; a cezúra az ő számára Marx és Lenin között húzódik. Az egyetlen,

⁵⁶ Vö. például Veres 2008, 2012, 2014.

⁵⁷ In: *Rosa Luxemburg és az orosz forradalom*, a szöveget válogatta és az utószót írta MAGYAR György, szerkesztette BÉLÁDI László, MISZLIVETZ Ferenc, 2. [egyetlen Trockij-írással] bővített kiadás [még az első kiadás évében], ELTE Állam- és Jogtudományi Kar Tudományos Szocializmus Tanszék, Budapest, Zrínyi Nyomda, 1983, (Politikatudományi füzetek 2). = LUXEMBURG, Rosa: *Marxizmus, szocializmus, demokrácia : Tanulmányok, cikkek, beszédek*, Budapest, Gondolat, 1983, 468-504. p.

⁵⁸ Miklós 1988 144-147. és 325. p.

⁵⁹ I. m. 325. p.

⁶⁰ I. m. 145. p.

név szerint is említett bolsevik vezető, akit a tanulmány szerzője tollhegyére tűz: Lenin. Marxhoz ugyanakkor hűséges marad; a *Gazdasági-filozófiai kéziratok* szövegét is, de a kései Marxot is egyetértően, sőt feltétlen tekintélyként idézi. *A szocializmus bölcselete* című tanulmány szerzője olyan marxista, aki elutasítja a bolsevizmust. Szociáldemokrata.⁶¹ A vitába belejátszott az is, hogy Horváth Iván 1988-ban publikálta az *[E sorok írója költő...]* kezdetű töredéket, amelyben József Attila szociáldemokratának vallja magát.⁶² 1988–1989-ben, a rendszerváltozás ideológiai vitáival is összefüggésben, Horváth Iván, Fejtő Ferenc, Garai László, Gyertyán Ervin és mások részvételével komoly eszmecsere bontakozott ki erről a szövegleletről, illetve a költő és a szociáldemokrácia viszonyáról, amely közvetve-közvetlenül értelmezte *A szocializmus bölcseletét* is. (A vita bibliográfiai adatai *A szocializmus bölcselete* fenti recepció-s bibliográfiájában és a töredék szerkesztői jegyzeteiben olvashatók.)

Tverdota György szerint „József Attila antisztálinista volt, sőt antileninista is, mint kiderült az 1934 őszén a Mónus Illés-féle *Szocializmusba* írott tanulmányából (*A szocializmus bölcselete*). Azonban egy dolgot meg kell értenünk József Attiláról, és József Attila szemébe mindig igazat kell mondanunk: József Attilának a szociáldemokráciához való viszonya »problematikus« volt, nem szerette a lagymatagságot, intranszigiens gondolkodó volt, nagyon nehéz volt meggyőzni, és csak azt vallotta, amiben meggyőzték. Nem szerette a kompromisszumkötést. [...] József Attila felforgató típusú ember volt, radikális gondolkodó, ő a demokráciát is szélsőségesen képviselte. Ha már egyszer a demokráciát képviselte, ő a szociáldemokráciának a kompromisszumra való hajlamát, puhaságát igazában nem szerette. Volt benne egy, a szociáldemokráciánál erőteljesebb baloldaliság. Ezt meg kell róla mondani, persze közben antisztálinista volt, baloldalisága inkább az anarchizmus felé elmenő baloldaliság volt, ha már így nézzük; de az, hogy ő kereste a kapcsolatot a szocdemeknél balrább álló íróértelmiséggel, az nagyon is hihető róla. Ignó Pál szerint azt mondta neki Attila, aki szeretett játszani a szavakkal, legyünk liberális kommunisták. Ő liberális is, meg kommunista is, csak a kettő közötti szürke réteget nem szerette. [...] Ha József Attiláról [...] azt mondjuk, hogy szociáldemokrata volt, akkor igazat mondunk, csak hogy ez csupán olyan szociáldemokrácia

⁶¹ Horváth Iván 1989. Lásd még H. I. két további írását is 1992-ből a recepció-történeti bibliográfiában.

⁶² HORVÁTH IVÁN, *József Attila és a párt*, GONDOLAT-JEL [Szeged, a JATE BTK KISZ-szervezetének időszakos kiadványa] 1988. 1. sz. 24–32. (27–28.) p.

lehetett, amihez Mónus Illés kellett, aki tudta kezelni ezeket a nehéz fiúkat, Fejtő is ilyen típusú volt.”⁶³

A különböző nézetek bemutatására és saját véleményének megfogalmazására *A szocializmus bölcselete* kapcsán **N. Horváth Béla** vállalkozott: „Ha a magyar szociáldemokrácia folyóiratában jelent is meg a tanulmány s valóban közeledett is a párt és Mónus Illés újtársi törekvéseihez, „az írás mégsem a szociáldemokrácia bölcselete. Noha a[z *JE sorok írója költő...*] kezdetű} töredékben jelzett fordulat annyiban bekövetkezett, hogy az írás szerzője hátat fordított a bolsevizmusnak, de nem vált szociáldemokratává, azzal együtt, hogy az időszakban aktívvá vált kapcsolata Mónus Illéssel, s a verseit újra közölte a *Népszava*. József Attila külön utat járt be a bölcseletével és egy megreformált emberi tudat alapú marxizmussal. Amelynek másik változatát, kísérletét a töredékes *Hegel, Marx, Freud* rögzíti, továbbgondolva a szocializmus bölcseletét egy másik paradigma jegyében; pszichoanalízis és marxizmus szintézisében.”⁶⁴ *A szocializmus bölcselete* ugyanakkor a *Hegel – Marx – Freud* szellemi előzménye, jöllehet „két különböző struktúrájú, gondolati ívű és pragmatikájú szövegről van szó. [...]Nyilvánvalóan közös vonás a kor traumájának, a hitleri hatalomátvételnek az értelmezési kísérlete, a magyarázat megtalálása. Ez sokkal direkter történik meg *A szocializmus bölcseletében*.”⁶⁵

A József Attila-kutatás évtizedeken át legtekintélyesebb tudósa, **Szabolcsi Miklós** négy kötetes monográfiásorozatának utolsó kötetében, a *Kész a leltárban*,⁶⁶ nem sokkal halála előtt így foglalta össze *A szocializmus bölcseletéről* készített eddigi elemzéseket és értelmezéseket: „Ez a legvilágosabb elhatárolódása a bolsevizmustól – ugyanakkor egyértelmű kiállás a szocializmus, sőt a marxizmus mellett. Egyfelől a kommunisták, másfelől Németh László felé tisztázza álláspontját. [...] Nagy ívű és jól megírt kép, összefogja a német, osztrák, spanyol s francia helyzetet, és előzménye a *Március* pontos tablójának. A tanulmány szerint tehát »főlkészülhetünk a fasizmus hosszú korszakára, hiszen a bolsevisták szerint nincsen más választás, mint a fasizmus vagy a bolsevizmus.«” Bőséges idézetekkel és interpretációkkal érvel Szabolcsi: „A munkásosztálynak [a költő szerint] tehát nem az »osztálytudat«-ot kell hirdetnie, hanem az emberi öntudatot, az emberiség társadalmi lényegét. [...] Az érett

⁶³ TVERDOTA György [hozzászólása a] *József Attila 2003* [című kerekasztal-beszélgetéshez], *Eszmélet*, 60. sz. (2003. tél) 4-33. (23-24.) p.

⁶⁴ N. Horváth 2008, 264. p.

⁶⁵ I. m. 337. p.

⁶⁶ Szabolcsi 1998, 385-388.

József Attilának minden bizonnyal egyik legfontosabb tanulmánya *A szocializmus bölcselete*. Helyzetfelmérése pontos – még ha optimizmusára rá is cáfolt a kegyetlen történelem. Nem cáfolt rá végeredményben a bolsevizmusról mondottakra.

Az öntudat mint történelmi tényező, mint elérendő, mégpedig békés eszközökkel kifejlesztendő cél – gondolkodásának most már haláláig egyik központi eleme marad. A *Szép Szó* két év múlva írandó *Szerkesztői üzenetében* éppúgy, mint az utolsó év Flóra-versében: »... munkásoknak emberi öntudat«. Bár a cikk a *Szocializmusban* jelent meg, nem képvisel valamilyen tiszta szociáldemokrata álláspontot sem. József Attila sajátos világképe, saját szocializmusképe bontakozik ki benne, nem függetlenül ismét csak a freudizmustól – a tanulmány gondolatmenetét a *Hegel, Marx, Freud* folytatja majd.” Szabolcsi Miklós a szakirodalomra való bőséges hivatkozás mellett önkritikusan utal saját egykori 1958-as⁶⁷ megfogalmazására, mint „rövid – az újabb kutatások fényében azóta túlhaladott – saját értékelés”-ére.

Új elemzések és értelmezések 2000 után

Már az 1980–1990-es évekbeli kutatásokból kiemelést érdemel **Lengyel Andrásé**: számos írásban foglalkozott József Attila gondolkodói alkatával,⁶⁸ bölcseleti jellegű munkáival. Az abszolútum József Attila-i fogalmának előtörténetét, kontextusát és konnotációit elemezve ebből a sajátos szemszögből tér ki *A szocializmus bölcselete* fontos Marx-interpretációjára, a »De mi az ember lényege? [...] A társadalmi viszonyok összessége«-tételre.⁶⁹ Később önálló és alapos tanulmányt szentelt *A szocializmus bölcselete* elemzésének, amely 2005-ös kötetében jelent meg; ez volt az első átfogó és részletes értelmezés a recepciótörténet során.⁷⁰ A szoros olvasás és értelmezés nyomán Lengyel az írást behelyezi a költő értekező prózájának bölcseleti fejlődéstörténetébe, a freudomarxista világkép kibontakozásába, az *Egyéniség és valóság*, valamint a *Hegel – Marx – Freud* közé. Itt is, mint számos más írásában a költő a líra, a szocialista irodalom lehetősége felől mérlegeli a társadalompolitikai fordulatokat.⁷¹ Lengyel szerint a posztkommunista („szociáldemokrata”) József Attila reprezentatív írása egyúttal a magyar szocialista tradíció egyik legfontosabb dokumentuma. Bár nem tudjuk, hogy felkérésre vagy önálló

⁶⁷ JAÖM3 1958 374-375. p.

⁶⁸ Például: Lengyel 1996 15-54. p.

⁶⁹ Lengyel 2003 24. p.

⁷⁰ Lengyel 2005 207–233. p.

⁷¹ l. m. 209.p.

indíttatásból íródott-e, elméleti alapvetés szándékával készült, célja, hogy a hagyományos politikák visszásságaira rávilágító és annak okait feltáró/bíráló magatartásával tisztázni tudja az elméleti problémákat, amelyek végül Hitler győzelméhez vezettek, s amelyek József Attila számára elementárisan személyes ügyek is. Amikor József Attila radikálisan szakít a Sztálin irányította mozgalommal, kísérletet tesz a szocializmus új filozófiai értelmezésére. A költő, szembeszállva a szocializmusnak a kommunista mozgalomban uralkodó bolsevik értelmezésével, „visszanyúl” a fiatal, hegelizáló Marxhoz, ami „radikális gesztus». Érvelésében jól érzékelhető az ökonomista Marx-kép háttálatlanítása és a filozófus Marx-kép előtérbe helyezése. „S éthosza is magára Marxra utal vissza, hiszen ugyanaz motiválja, ami a fiatal Marxot is: »Nem elegendő, hogy megvalósulásra törjön a gondolat, *magának a valóságnak is gondolatra kell törnie*«. Vagy, ahogy ezt a saját maga fordította s idézte marxi imperatívuszt mindjárt kommentálta is: »másképp nem elegendő, hogy át akarják alakítani az emberek a világot, *a világot ehhez meg is kell érteniök*«.” *A szocializmus bölcselétében* József Attila az embernek mint fogalomnak egy komplikáltabb szerkezetű meghatározást ad: Marx nyomán a „társadalmi viszonyok összességéeként” írja le, így tehát az ember lényegét külső viszonyok általi behatároltság adja, vagyis az immateriális szellemiség materializálódik, de egyúttal összetettebb is lesz. József Attila számára „*a marxi filozófia*” az „*emberi öntudatra ébredés*» *filozófiája* volt – s nem gazdasági, jogi vagy hatalomtechnikai kérdés». ⁷²

József Attila – érvel Lengyel András – ragaszkodik a marxizmus alapértékeihez, de azt alapjaiban gondolja újra, szembeállítja a szocializmus Marx nyomán általa interpretált vízióját az eme értékrendet sértő, sőt romboló bolsevizmussal. A szocialista forradalomnak is más tartalmat involvál: »az emberek *köz*t és az embereken *belül* egyszerre kell lejátszódni«, tehát József Attila „elutasítja a szervezett, modernizáló kisebbség terrorba átmenő világmegváltó gyakorlatát”, vagyis hogy »a kiirtott emberi öntudat helyén« az idézőjeles »osztályöntudat« hajtson ki.⁷³ Mindez tehát „nem egyszerűen az úgynevezett sztálinizmus bírálata (Sztálin nevét le sem írja), hanem az egész – Leninnel kezdődő – bolsevik »projekt« átfogó elutasítása. Álláspontja persze nem azonosítható az úgynevezett nyugati (s 1989 óta immár az úgynevezett keleti) szovjetológia álláspontjával” – jegyzi meg Lengyel, teljes joggal célozva a totalitarizmus-elméletekre.⁷⁴ József Attila itteni „álláspontja, autentikusan, csakis mint egy kapitalizmus-kritika keretein belül mozgó marxista álláspontja fogható föl, s radikális bolsevizmus-bírlata is

⁷² I. m. 219. p.

⁷³ I. m. 221. p.

⁷⁴ I. m. 216. p.

csakis e pozícióban belül interpretálható.⁷⁵ A bolsevizmus fő problémájának azt tartja, hogy »egyetlen párt kezében egyesíti a polgári diktatúrának politikai hatalmát a polgári tőkés gazdasági parancsuralmával. És ettől elvárja egy olyan emberi öntudat kialakulását, amely nélkül szocialista, kommunista társadalmi rend nem lehetséges. Parancsszóval kényszeríti az embereket, hogy önként vállalják lényegüket, azt, hogy társadalmi lények.« Vagyis – Lengyel András interpretációjában – József Attila a bolsevizmust, a szovjetországi rendszert egy modernizációs funkciójú, de sajátos kapitalista rendszerként mutatja be, amely élesen szembekerül saját deklarált szocialista céljaival.

A *Szocializmus* című folyóirat pártkötődése ellenére tehát nem tiszta szociáldemokrata álláspont József Attiláé, „a »bölcselet«, amelyet megfogalmaz, bár önmagát szocialistának tekinti, nem azonosítható a szociáldemokrácia álláspontjával; gondolatilag radikálisabb annál.⁷⁶ Lényege az adott »világrend« elvi tagadása, hiszen „a harmincas évek közepén morálisan már teljességgel elfogadhatatlan lett volna a kapitalizmus belenyugvó tudomásulvétele. A tőkeológia következményei már előre jelezték a hamarosan bekövetkező világégést. Az egyedül becsületes intellektuális állásfoglalás csakis az opposíció lehetett; a főnnállónak – új utakat kereső – tagadása.”⁷⁷ Lengyel András tanulmányának – az előbbi idézet is érzékeltette ezt – van egy markáns, XXI. század eleji, a válságból kiutat kereső és rendszerkritikus társadalompolitikai, etikai üzenete: „a kapitalizmus valóságos dinamikája [...], mára [ti. a 2000-es évek elejére] ez jól látható, időben előrehaladva egyre nagyobb mértékű és súlyú torzulásokat hoz létre.”⁷⁸ Lengyel András e szemérmes aktualizálása is demonstrálja *A szocializmus bölcselete* recepciótörténeti jelentőségét, hozzájárul újabb olvasatainak bővüléséhez és frissességéhez.

Agárdi Péter – méltatva Lengyel András könyvét és benne különösen *A szocializmus bölcseletével* foglalkozó tanulmányt – néhány kérdésben vitába bocsátkozott a szerzővel.⁷⁹ Szembesítette a *Szép Szó* kéziratban maradt programtörredékét [T. C.] a végül is megjelent *Szerkesztői üzenettel*, s túlzásnak ítélte azt, hogy Lengyel »a marxi projektől való eltávolodás«-ról, »a marxi koncepció valamiféle felülírása«-ról beszél. Differenciáltabb megkülönböztetést igényelt továbbá a József Attila által interpretált Lenin és a tényleges lenini gondolatrendszer között, utalva az orosz-szovjet politikus – újabban ismét elfeledett –

⁷⁵ Uo.

⁷⁶ I. m. 212. p.

⁷⁷ I. m. 211. p.

⁷⁸ I. m. 227. p.

⁷⁹ Agárdi, „Meglett könyv” 2006, illetve 2013. 52-54. p.

felfogására a munkásosztály műveltségéről, a kulturális forradalom és a szocializmus jövőjének viszonyáról, melyet legalaposabban Tőkei Ferenc elemzett számos cikkében és interjújában.⁸⁰ Korábbi tanulmányaiban Agárdi *A szocializmus bölcseletét* közlő folyóiratot, Mónus Illés, Fejtő Ferenc és József Attila életrajzi, illetve politikai, ideológiai egymásra hatását boncolgatta.⁸¹ A rendszerváltozást követő, illetve a 2000 utáni első évtized derekán született tanulmányaiban a hangsúly már inkább a József Attila költői és prózáirói munkásságában nyomatékosan szereplő „tudat”-fogalomra, illetve ennek művelődéstörténeti és kultúraelméleti szempontú elemzésére esik.⁸² *A szocializmus bölcseletében* – érvel – „az MSZDP-n belül végbement ideológiai paradigmaváltással ugyan érintkezve, de azt korántsem »kiszolgálva« a munkásság osztályöntudatának és az emberiség nembeli fejlődésének viszonyáról, az elidegenedés visszavételének esélyeiről értekeznek. Itt is szembetűnik a tudat, a kultúra ontológiai értelmezési kísérlete. [...] Természetesen nem akarok egyenlőségjelet tenni a tudat, az öntudat és a kultúra fogalmi közé, főleg, hogy József Attila bölcseleti eszmélkedésében az előbbieknél megvan a maguk immanens terminológiai evolúciója, hegeli, marxi, bergsoni, freudi intertextusa is. [...] Mindazonáltal a tudat és a kultúra társadalomontológiailag és művelődésszociológiailag összeér a költő érvelésében, éppen az emberi lét kiteljesedő vagy regresszív folytonosságában. S itt épül bele a szocializmus előbb plebejus-nemzeti, majd proletár osztályharcos kultúráképébe a szabadság és humánus hangszínya is, amely leginkább a költő 1933 utáni éveinek prózai szövegeire jellemző. (Természetesen a költészetére is, de ez – éppen a líra egynemű közege révén – más, áttételesebb dimenzió.)”⁸³ József Attila tanulmányaiban meghatározó gondolat a szocialista irodalom létének vagy „nem létének” társadalompolitikai, szociológiai megközelítése, illetve direkt és szenvedélyes összekapcsolása a munkásosztály állapotával, kompetenciáival, hitelességével (pl. *Egyszerű énekek. Brichta Cézár versei; Irodalom és szocializmus; [A művek alkotóinak és kiadóinak...], [1. Bevezetés, mely borsot tör...]; Hegel – Marx – Freud*). Ez a sokhelyütt, bár töredékesen kifejtett megfeleltetés – Agárdi szerint – elválaszthatatlan a kultúrának és a tudatnak *A szocializmus bölcseletében* kifejtett ontológiai meghatározásától.

⁸⁰ Tőkei Ferenc, *A szocializmus dialektikájához*, Budapest, Kossuth, 1974, 161-237. p.

⁸¹ Agárdi 1975, 1982, 1992, 1995b, 2011

⁸² Agárdi 1995a, 2004, 2005a, 2005b, 2006

⁸³ Agárdi 2006. 246-247. p.

József Attila centenáriuma kapcsán megélnékültek az értelmezői erőfeszítések és szakmai viták a költő értekező prózája, bölcseleti és kritikai írásai körül. Az egyéni kutatások mellett konferenciák, tanulmánykötetek jelezték ezt, s ezek sorában fontos esemény volt a *Hegel – Marx – Freud*-ról rendezett szegedi konferencia, amelynek több előadása azután meg is jelent a *Tiszatáj* 2007. júniusi számában. A textológiai, kronológiai és eszmetörténeti vita folytatódott más műhelyekben, fórumokon és publikációkban is. Itt mindez azért kerül említésre, mert több elemző – előzményként – kitért *A szocializmus bölcseletére* is.⁸⁴ Köztük az eddigi szempontokhoz képest újszerű megközelítése miatt külön említést érdemel **Bókay Antal** kísérlete, amely szerves párhuzamba állítja József Attila költészetének poétikai és értekező prózájának bölcseleti karakterét, jóllehet hangsúlyozza: „semmiképpen sem »lefordításról«, ugyanannak hol fogalmi, hol képi megjelenítéséről van szó. Sokkal inkább egy konstruktív-dekonstruktív jellegű, támogató-kioldó, értelmező-eltitkoló, identitásra törekvő, de azt mindig megbontó két beszédet olvashatunk itt egymásra. [...] A] költő fogalmakkal lejegyzett marxizmusa a totalizáló szándék ellenére sem homogén, a személyes és politikai történet nyomán változik, sőt egy olyan belső logikával [...] működik, amely párhuzamosítható a poétikai alakulással.”⁸⁵ Bókay az elméleti-filozófiai, a politikai és a poétikai szempontok alapján három fázist vázol fel, amelyeket egy-egy kulcsjelentőségű teoretikus József Attila-írás fémjelez, s amelyekben „a pszichoanalízis eltérő szerepe, lehetőségei is (a marxista alap-keret változása mentén) hol erőteljesebben, hol halványabban kitapinthatók”. Az elsőben az *Egyéniség és valóság* (1932 júniusa), a másodikban *A szocializmus bölcselete* (1934 novembere), a harmadikban a *Hegel – Marx – Freud* (1936). A középső szakasz második marxizmusmodelljét „az öntudat fogalma”, költészetesztetikailag pedig „a metonimikus metaforizálása” jellemzi. Bizonyára további szakmai viták tárgya lesz Bókay párhuzamos teoretikus és poétikai modellalkotása, amelyben vers- és prózaelemzések vetítődnek egymás mellé. *A szocializmus bölcseletéhez* Bókay elsősorban a *Téli éjszaka*, továbbá a *Medvetánc*, a *Fák*, a *Reménytelenül*, az *Invokáció*, az *Elégia* és a *Falu* című költeményeket kapcsolja. Konklúziója: ebben a „második marxizmus-modellben már az elmélet szintjén sem kap helyet a pszichoanalízis. Ennek egyik oka az lehet, hogy a költő érezte: az a vulgarizált modell, amit az *Egyéniség és valóság* és a Totis-kritika követett, nem igazán járható út, az új elképzelés, egy sokkal komplexebb és talán személyesebb integráció pedig ekkor még nem volt lehetséges. Pozitív oldalról pedig: [a] marxizmuson belül kialakított

⁸⁴ Bókay 2007, Garai 2007, Tverdota 2007,

⁸⁵ Bókay 2007. 91-92. p.

új centrális kategória, az öntudat fogalma jelentős mértékben kezelni tudta a személyesség kérdését.”⁸⁶

A József Attila-centenáriumra megjelent **Fejtő Ferenc**-könyvekben az egykori barát és szerzőtárs újraközölte korábbi József Attila-tanulmányait, esszéit, esetenként kommentárral kísérte s frissítette őket. Meglehetősen sok interjú is adott, sőt – idős kora ellenére – új fogalmazású írásokat is publikált. Az 1947-es *József Attila, az útmutató* egyik, 2005-ös újraközléséhez a következő friss kommentárt fűzte: „József Attilában minden adottság megvolt arra, hogy a marxi fejlődéstörvény igazát belássa. Talán sosem volt boldogabb, mint a marxi teóriával és gyakorlatával való nászának hónapjaiban, és emlékszem arca fényére, amikor a Hűvösvölgy egyik rejtett zugában, a meghívásomra, a történelmi materializmusról tartott előadást annak az egyetemi csoportnak, amelynek tagjai közé tartozott Rajk László, Mód Aladár, Schöpflin Gyula és a [későbbi] kommunista Magyarország számos vezető alakja.”⁸⁷ [Ez 1931-32-ben lehetett.]

Veres András József Attila marxizmusáról, illetve egész értekezői munkásságának recepciótörténetéről publikált átfogó tanulmányt,⁸⁸ összefüggésben azzal, hogy a *Hegel – Marx – Freud* sajátos és egyedi textológiai, valamint értelmezési kérdéseinek megoldására vállalkozott.⁸⁹ 2012-es tanulmányában, kapcsolódva a Miklós Tamás és Horváth Iván közötti vitához, utalva *A szocializmus bölcséletére* is, ezt írja: igaz, József Attila „előbb kommunista volt, azután a szociáldemokratákhoz közeledett, végül minden mozgalmi kötöttség nélküli, »szabad« szocialista lett. De ez nem azonos marxizmusának alakulásával. [...] M]ár a kommunista párt tagja volt, amikor igazán tanulmányozni kezdte a marxista irodalmat, és már régen nem volt párttag, amikor még tovább mélyült marxizmusa. Bár a *Hegel – Marx – Freud* egyes szövegváltozatai radikális fenntartásokat fogalmaznak meg a marxizmussal szemben, e kritika semmiképp sem jelenti a marxi elmélet teljes elutasítását. [...] József Attila Marx-értelmezése folyamatosan változott ugyan, de annak fogalmi-gondolati kereteiből élete végéig nem tudott és föltehetően nem is akart kilépni. [...] A politikai, illetve a politikával érintkező szövegeiben egyedül a marxista orientáció volt és maradt, amit a maga pozíciójaként vállalt.”⁹⁰

⁸⁶ I. m. 98-101. p.

⁸⁷ Fejtő, *Előszó*, 2005, 172. p.

⁸⁸ Veres 2012

⁸⁹ Pl. Veres 2008, 2014

⁹⁰ Veres 2012, 21-23. p.

N. Horváth Bélának az eddigi József Attila-kutatásokat összegező 2008-as monográfiája szerint: „A bolsevizmussal folytatott vita terméke *A szocializmus bölcselete*. [...] Az írás valóban bölcselet – rövid terjedelme ellenére is –, hisz érinti azokat a társadalmi, történeti kérdéseket, amelyek az emberi lét meghatározó tényezői. S szól ennek esszenciájáról, a művészetéről, költészetéről is. Ugyanakkor történelembölcselet is, hisz a modern kori történelem mozgásáról értekeznek. A szöveg történelmi anamnézisében a fasizmusok diadalmaskodását a »bolsevizmustól eliszonyodó tömegek« következményének tekinti. Mégpedig abban a sajátos relációban, ahogy a fasizmus kisajátítja a közösségi életet és szocialistának nevezi magát. József Attila ezt a »közösséget«, az általa »nem társadalmi eredetű emberi közösségi« elvet állítja szembe az öntudattal, a tudatos egyénnel” – Marxra hivatkozva, őt idézve. „*A szocializmus bölcselete* a történelmi tapasztalatok – a fasizmus térhódítása – konklúzióiként, szakítva a bolsevizmus marxi gazdaságtanával, az ősforrásig nyúl vissza, a »marxi bölcseletig«. Azaz József Attila egy radikális bölcseleti fordulatot hajtott végre: ellenkező utat bejárva, mint Marx, aki a filozófiától jutott el az ökonomiáig. A költő tehát újraértelmezési szándékát jelenti be ebben az írásban, – némiképp a marxi analógiával élve – a feje tetejéről a talpára állítva a marxizmust. [...] Az, hogy számára az egész marxi filozófia – tehát a fiatalkori írások alapján értelmezett marxizmus – »az emberi öntudatra ébredés« filozófiája, egyértelműen erre vall. Az »emberi öntudat« ugyanis egyetemes, nembeli, amelynek sajátos leképeződése az osztálytudat. József Attila épp ezt a sajátosságot, a nembeliség torzulását és torzításait kéri számon a bolsevizmuson, illetve annak szovjet változatán. [...] az öntudatosodási folyamat folyamatszerűségét hangsúlyozza, amit »semmilyen forradalmi terrorral átugrani nem lehet.«.”⁹¹

Tverdota György egy készülődő szociokulturális- és identitás-szemponturné pályakép előmunkálataként foglalkozik újra a tanulmánnal. Az 1930-as évek derekán a költő szemlélete tovább formálódott: ekkor már „az osztálytudat és a lélektani értelemben vett tudattalan egyaránt fontos volt számára. Világa a normatív, fegyelmezett gondolkodás és a minden gondolkodást megelőző és megalapozó ösztönös késztetések összehangolt együtteseként gondolható el. József Attila a harmincas években egyszerre volt a tudattalan és a tudatosság költője.”⁹² Tverdota szerint József Attila „eljutott arra a pontra is, amelyen túlléphetett az osztálytudat, a proletár öntudat korlátoltságán, anélkül, hogy a társadalmi szolidaritás elvéről lemondott volna. Ennek az új gondolati fejleménynek a leginkább ékesszóló kifejtése az 1934-ben megjelent

⁹¹ N. Horváth 2008, 261-264. p.

⁹² Tverdota 2011. [digitális szöveg lévén oldalszám nincs]

A szocializmus bölcselete című írásában történt meg: »A munkásosztály szerepe ebben a történelmi öntudatosodási folyamatban éppen az, hogy magasra tartja és el nem ejtheti azt a zászlót, amelyre minden emberi lénynek társadalmi eredete van írva.« Az idézetnek ezt a részét Lukács György és a bolsevikok is helyeselheték volna. Ami ez után következik, az már határozottan elszakad attól a modelltől, amely Moszkva felől érkezett hozzánk: »Így tehát éppen azok a munkásemberek öntudatosak, akiknek 'osztályöntudata' az emberiség társadalmi lényegének tudatából táplálkozik, vagyis magából az emberi öntudatból, ahelyett, hogy az 'osztályöntudat' a kiirtott emberi öntudat helyén hajtana ki. Ez a felfogás – természeténél fogva – nem veti meg a harcot, de elveti a parancsuralmat, mert hiszen fegyverrel senkit sem lehet öntudatra kényszeríteni.«

A költő kitartott az öntudat fontossága mellett, ez azonban többé nem egy osztály öntudata volt, nem is egy egyén osztályöntudata, hanem emberi öntudat. Az emberi öntudat álláspontját aztán mindvégig vallotta. Az 1937 márciusában született *Flóra* ciklus második darabjában így fogalmazott: »Úgy kellesz nekem Flóra, mint [...] munkásoknak emberi öntudat.« Ilyen horderejű változást nem lehetett volna végrehajtani a kommunista mozgalmon belül, s ez a szakítás nyilvánvalóvá vált *A szocializmus bölcseletében* is: »A bolsevizmus maga is a kialakuló öntudat megzavarodásának tüneménye« – írta itt, amit úgy kell értenünk, hogy az osztályöntudat a kialakuló emberi öntudat megzavarodásának tüneménye. Azaz József Attila, szakítva a bolsevizmussal a demokratikus szocializmus, más szóval a szociáldemokrácia irányzatához került közel. De ez a változás nem jelentette sem azt, hogy gondolkodásából kikerült volna a tudattalan problémája, sem pedig azt, hogy a tudatosság elveszítette volna régi pozícióját. Költészetében mindvégig a tudattalan tudatosításának programját hajtotta végre.⁹³

A szocializmus bölcseletének recepciója – láthatóan – szerves és megújuló összefüggésben van s lesz mind a József Attila-kutatás eszmetörténeti és textológiai innovációival, mind pedig a „szocializmus”-ról folyó egykori, mai és jövőendő diskurzusokkal.

⁹³ l. m.